

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України та методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Методика використання історичних джерел під час вивчення курсу
«Історія України» у 9 класі**

Виконала:

студентка IV курсу, групи СОІ-41

денної форми навчання

Спеціальність 014 Середня освіта

(Історія)

Лисюк Вікторія Степанівна

Керівник:

Єгрешій Олег Ігорович

кандидат історичних наук, доцент:

Рецензент:

доктор історичних наук, професор:

Райківський Ігор Ярославович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

Івано-Франківськ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО» ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ.....	7
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ЗАСВОЄННЯ ПРОГРАМИ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» 9 КЛАСУ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ.....	24
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ.....	41
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	61
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми. Історія як навчальна та наукова дисципліна має надзвичайно важливе значення для розуміння розвитку суспільства. Вона дає змогу не просто вивчати події минулого, а й аналізувати їх, робити висновки та бачити, як ці події впливають на сучасність. Якщо підходити до історії спрощено – як до набору дат і фактів – то в жодному разі не вдасться досягти глибокого розуміння історичних процесів. Саме тому особливу роль у вивченні історії відіграють історичні джерела, адже без них історія фактично перетворюється на міф або суб'єктивне уявлення.

Водночас історичні джерела – це не просто «готові відповіді» на всі питання про минуле. Вони, скоріше, виступають основою для серйозного аналізу, який потребує уважності, критичного мислення та вміння зіставляти різні точки зору. Один і той самий факт може по-різному відображатися в різних джерелах, і саме тому важливо навчитися не лише працювати з ними, а й правильно їх трактувати. Тобто, якщо говорити простіше, потрібно не просто «читати історію», а й вміти її розуміти.

Особливої актуальності ця тема набуває в умовах сучасності. Ми живемо в інформаційному просторі, де дуже легко натрапити на фейки, маніпуляції або відверто викривлену інформацію. А якщо ще врахувати сучасні події, зокрема російсько-українську війну, стає очевидно, що історія – це не лише про минуле, а й про сьогодення. Саме зараз як ніколи важливо розуміти, де правда, а де нав'язаний наратив, і вміти це обґрунтовано пояснити. Тобто медіаграмотність має велике значення.

Окрім цього, важливу роль історичні джерела відіграють у навчальному процесі, особливо в школі. Для учнів 9 класу історія вже перестає бути просто предметом і поступово стає інструментом розуміння світу. У цьому віці підлітки починають більше аналізувати, ставити запитання, формувати власну думку. І тут якраз робота з історичними джерелами дає можливість не просто

запам'ятовувати матеріал, а реально його осмислювати. Тобто учні вчать думати, а не просто відтворювати інформацію.

Таким чином, історичні джерела є не просто додатком до вивчення історії, а її основою. Вони допомагають глибше зрозуміти минуле, сформуванню критичного мислення та навчитися орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі. Саме тому обрана тема бакалаврської роботи є актуальною як у науковому, так і в освітньому плані.

Об'єктом дослідження є історичні джерела як основа формування історичних знань.

Предметом дослідження виступає використання історичних джерел у процесі викладання курсу «Історія України» у 9 класі.

Метою дослідження є визначення ролі історичних джерел у формуванні історичних знань учнів та з'ясування особливостей їх використання у підручниках з історії України для 9 класу.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- 1) визначити поняття історичних джерел та провести їх класифікацію;
- 2) проаналізувати значення історичних джерел у формуванні історичного мислення учнів;
- 3) дослідити особливості використання історичних джерел у шкільному курсі історії України у 9 класі;
- 4) здійснити аналіз сучасних підручників щодо використання історичних джерел;
- 5) визначити ефективність використання історичних джерел у навчальному процесі.

Стан наукової розробки. Проблематика історичних джерел досліджується багатьма науковцями і методистами. У своїх працях і підручниках вони аналізують роль джерел у вивченні історії, пропонують методи їх критичного аналізу та визначають значення для формування історичного мислення. Зокрема, внесок у розробку цієї проблематики здійснили автори підручників І. С. Міронова [16], С. Р. Лях [15], О. В. Гісем [12], О. О. Мартинюк [13], В.

Власов [11], Ю. Топольницька [11], Ф. Л. Левітас [14], І. О. Бурнейко [10], Г. М. Хлібовська [10], М. Є. Крижановська [10] та ін. Ці твори написані авторами останніми роками, є новим словом української педагогічної науки. Зараз по цих підручниках значною мірою навчаються діти. Значна частина цих авторів творили свої підручники у співавторстві. Це свідчить про те, що тема є не лише актуальною, а й достатньо розробленою в науковому середовищі. Ми свідомо виділили ці підручники адже наша робота розкиває методику використання історичних джерел під час вивчення курсу «Історія України» у 9 класі тобто має методичний характер.

Для досягнення поставленої мети застосовувалися такі *методи* дослідження:

- 1) історико–порівняльний метод – для аналізу різних типів історичних джерел;
- 2) метод педагогічного спостереження – для оцінки ефективності використання історичних джерел у навчанні;
- 3) джерелознавчий аналіз – для оцінки достовірності та значення історичних джерел.

Наукова новизна полягає в аналізі особливостей використання історичних джерел під час вивчення курсу «Історія України» у 9 класі та розробці практичних підходів до їх ефективного застосування на уроках історії.

Практичне значення дослідження. Отримані результати можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема під час викладання історії України у школі. Вони допоможуть зробити навчання більш цікавим, змістовним і ефективним, а також сприятимуть розвитку критичного мислення учнів.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, додатка. У першому розділі розглядається сутність історичних джерел, їх класифікація та значення. Другий розділ присвячений аналізу використання історичних джерел у шкільних підручниках з історії України для 9 класу. У висновках підбито підсумки дослідження та запропоновано рекомендації щодо покращення методики роботи

з історичними джерелами. Наприкінці роботи поміщено додатки де зосереджено план-конспект.

РОЗДІЛ 1

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО» ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ

Історія як навчальна й наукова дисципліна має винятково важливе значення для розуміння суспільного розвитку, оскільки саме вона дає змогу простежити еволюцію людства від минулого до сучасності. Її вивчення не обмежується запам'ятовуванням дат і подій, а передбачає важливий аналіз причин і наслідків історичних процесів, оцінку діяльності історичних постатей та виявлення закономірностей розвитку суспільства. Якщо підходити спрощено тоді в жодному разі такого результату не доб'єшся. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню цілісного бачення соціальних, політичних, економічних і культурних явищ в Україні, а також розвитку критичного мислення учнів, що є необхідним для свідомого громадянина.

Як відомо невід'ємною основою історичної науки є історичні джерела, без яких пізнання минулого було б неможливим. Без першоджерел – історія це казка або міф. Історія не є набором легенд чи суб'єктивних уявлень, а складним процесом наукової реконструкції, що ґрунтується на аналізі різних джерел – письмових, речових, усних та візуальних джерел. Це аксіома звісно. Саме вони містять зафіксовану інформацію про події, спосіб життя, світогляд і цінності історичних людей минулих епох. Між тим, робота з джерелами вимагає від історика вміння критично оцінювати їх походження, достовірність і зміст, адже один і той самий факт може по-різному відображатися в різних свідченнях. Тобто треба навчитися вірно не лише пропонувати ці джерела, а й трактувати їх [9, с. 109].

Водночас історичне джерело не є готовою відповіддю на запитання про минуле, а виступає своєрідною основою для серйозного наукового аналізу. Воно потребує уважного читання, зіставлення з іншими матеріалами та врахування історичних обставин свого виникнення. Тобто йдеться про цілісний контекст. Лише комплексний підхід до вивчення джерел дає змогу уникнути однобічності у судженні та помилкових висновків. Саме тому праця історика полягає не

тільки у зборі фактів, а й у їх критичному осмисленні, перевірці та інтерпретації, що дозволить максимально наблизитися до об'єктивного розуміння історичних процесів, які відбувалися в минулому [16, с. 35].

Можна сміливо твердити, що знання історії є важливими не лише для науковців, а й для всього суспільства. Адже нинішнє покоління виступає своєрідним продовженням і віддзеркаленням минулого. Недарма вважається, що той, хто не знає власної історії, приречений повторювати помилки минулого. В умовах сучасних викликів, зокрема російсько–української війни, це твердження набуває особливого значення. Історія має властивість повторюватися, однак її глибоке осмислення надає можливість протистояти різним маніпуляціям, відрізнати правду від фейків, фальсифікацій і захищати власну історичну пам'ять. Тобто ведемо до того, що для українського суспільства це питання не лише наукове, а й світоглядне, адже історична правда є важливою складовою національної ідентичності. Особливо це стосується учнів 9 класу, які є ще підлітками, не до кінця сформованими особистостями і на жаль, в цей період історія не завжди виступає на перший план через інші інтереси, розваги чи виклики повсякденного життя. Це складний період для 15–річної дитини.

Зараз ми об'єднані як народ, але на жаль, росія знищує нас як націю: у багатьох куточках країни немає води, електроенергії, а основне – багато хто втрачає життя (не лише військові а й цивільне населення), що робить вивчення історії ще більш критичним для збереження нашої єдності та опору. Ця обставина ще більш окреслює вагу історії, адже вторгнення росії у 2022 році стало масштабним конфліктом і каталізатором змін у сфері безпеки та міжнародних відносин. Воно загостило протистояння між країнами та сприяло формуванню нових альянсів. Ця війна показала амбіції рф і посилила конкуренцію між геополітичними блоками. Війна як ми бачимо також вплинула на ситуацію в інших регіонах світу та активізувала нові міжнародні кризи. РФ продовжує шукати підтримки серед країн, що протистоять Заходу, таких як Іран, Північна Корея та Китай, намагаючись розширити власну зону впливу.

Такі дії показують, що деякі держави прагнуть розширити свій вплив у світі, подібно до планів Дональда Трампа щодо Гренландії та Канади [5, с. 105]

Саме тому вивчення історії у шкільному курсі, зокрема в 9 класі, повинно ґрунтуватися на системній роботі з історичними джерелами. Такий підхід допомагатиме учням не просто засвоювати готові факти і висновки, а й вчити діток самостійно аналізувати події, робити аргументовані узагальнення та головне – усвідомлювати відповідальність за майбутнє. Можна трохи пафосно сказати – «історія, зафіксована в підручниках, є свідченням боротьби за правду, а наступні покоління читатимуть її як доказ того, що добро перемагає зло, світло – темряву, і що історична правда була і залишається за Україною». Те, що підручники мають велику силу ми мали змогу пересвідчитися по, як це не дивно вчинках російських окупантів на теренах Запоріжжя. Вони одразу ж розпочали знешкоджувати підручники з української мови і історії України чітко усвідомлюючи, що це сила, яка робить націю Нацією. І навпаки замінювати цю продукцію російським контентом.

Історичні джерела з історії України можна визначити як різноманітні носії історичної інформації як місцевого, так і іноземного походження, які містять відомості про минуле українських земель та народів, що проживали або проживають на їх території з найдавніших часів. Саме ці джерела становлять основу історичної науки, адже без їх аналізу неможливо відтворити перебіг подій, особливості суспільного розвитку та характер історичних змін у різні епохи [16, с. 37]. Звісно жодна наукова книга не може не опиратися на першоджерела!

Значення історичних джерел визначається не лише обсягом інформації, яку вони містять, а й умовами їх створення та особливостями інтерпретації в конкретний історичний період. Тобто має вагоме значення час створення книжок. Так, у добу Київської Русі провідну роль окрім археологічних відігравали письмові джерела, насамперед літописи, серед яких особливе місце посідає «Повість минулих літ». Більшість таких текстів створювалися в монастирському середовищі, що зумовлювало їх світоглядну спрямованість.

Імпонує фраза, що центральними фігурами Середньовічної культури є монахи (ченці). У них значна увага приділялася тогочасним політичним подіям, діяльності князів та утвердженню християнства, що нерідко впливало на об'єктивність викладу та призводило до ідеалізації окремих історичних постатей і явищ [16, с. 38]. Це добре простежується, наприклад, у творі «Слово про Закон і Благодать», де на передньому плані постають князі.

У сучасний період характер історичних джерел істотно змінився, що стало наслідком розвитку технологій та способів фіксації інформації. Поряд із традиційними письмовими документами дедалі більшого значення набувають електронні архіви, цифрові копії документів, фотоматеріали та відеосвідчення. Тобто відбулися зрушення у бік цифровізації документалізації. Такі джерела розширюють можливості доступу до історичної інформації, проте водночас потребують уважного та критичного аналізу. Як і в минулі століття, сучасні історичні джерела можуть відображати суб'єктивні погляди авторів або бути створеними з певною метою, що зумовлює необхідність перевірки їх достовірності та зіставлення з іншими матеріалами [12, с. 8]. Це природньо, бо за всіма без винятку джерелами криється конкретна людина.

Порівняння різних історичних епох свідчить про еволюцію історичних джерел – від рукописних текстів до мультимедійних форматів. Хоча це значно полегшило збереження та поширення історичної інформації, але водночас зросли і вимоги до методологічної підготовки дослідника. Адже треба ще вміти підбирати потрібні пам'ятки, давати їм оціночні судження тощо. Уміння аналізувати, перевіряти та інтерпретувати джерела залишається ключовою умовою наближення до історичної правди. З іншого боку і це вже доказано, що історик не реально на сто відсотків розкрити минуле, він може наблизитися до потрібного і не більше.

У контексті теми цієї бакалаврської роботи особливе значення мають історичні джерела, що відображають розвиток українських земель наприкінці XVIII – у XX століттях, тобто у час Національного відродження. Саме цей період є предметом вивчення курсу «Історія України» у 9 класі, та охоплює

ключові події та процеси історії України, пов'язані з перебуванням українських земель у складі Російської імперії наприкінці XVIII, у XIX столітті, початку XX століття, а також західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії, а згодом – Австро–Угорщини. Тобто йдеться про дуже цікавий період – діяльність декабристів, появу перших творів українською мовою, появу «Енеїди», «Історії русів», Весну народів, громадівський рух, ліквідацію кріпацтва, діяльність народовців і русофілів, діяльність М. Драгоманова, «Руську трійцю» та інші теми. Завдяки роботі викладачів історії ми можемо чітко зрозуміти ці події та процеси. Вчителі допомагають упорядкувати великий обсяг інформації, пояснюють складні моменти та показують, чому саме ці події мали таке велике значення для формування української нації. Саме їхня наполеглива праця дозволяє учням краще усвідомлювати минуле і бачити уроки історії для сучасності.

Важливе місце в історичному розвитку цього часу посідає Наддніпрянська Україна, де відбувалися суттєві соціально–економічні зміни, промисловий переворот, трансформація суспільних відносин і поступове формування українського національного руху. Значну роль у цей період відігравав розвиток культури України кінця XVIII – XIX століття, зокрема освіти, літератури та мистецтва, що сприяло поширенню національної свідомості та збереженню історичної пам'яті. Щодо культури – це був особливо продуктивний час.

Окрім того, даний історичний етап охоплює події початку XX століття, пов'язані з подальшим розвитком Наддніпрянської України та західноукраїнських земель, активізацією суспільно–політичного життя та еволюцією української культури. Це був час столипінської аграрної реформи, активізації антиукраїнського руху російської влади тощо. Саме в цей час відбувалися процеси, які суттєво вплинули на подальший хід української історії та стали передумовами важливих змін у державотворчих і національних прагненнях українського народу [31].

Вивчення зазначеного періоду у шкільному курсі історії України має дуже важливе значення для формування історичного мислення учнів. Робота з історичними джерелами дозволяє школярам не лише засвоювати готові факти, але і аналізувати історичні події крізь призму першоджерел, порівнювати різні точки зору та робити власні обґрунтовані висновки. Завдяки використанню документів, мемуарів діячів того часу, матеріалів, художніх творів культурних діячів і візуальних джерел учні вчаться розуміти складність історичних процесів, усвідомлювати причинно–наслідкові зв'язки та критично оцінювати інформацію.

Історичні джерела виступають важливим засобом формування історичного мислення, адже сприяють розвиткові аналітичних навичок, уміння працювати з інформацією та усвідомленню історичного розвитку. Це є особливо актуальним під час вивчення історії України у 9 класі, коли учні переходять від поверхневого засвоєння фактів до більш глибокого осмислення історичного матеріалу. На цьому етапі навчання важливого значення набуває не лише знання подій, а й уміння працювати з історичною інформацією, аналізувати її та робити власні висновки [17, с. 9].

Залучення історичних джерел у навчальному процесі допомагає учням 9 класу краще зрозуміти історичну епоху, побачити події очима їхніх сучасників та усвідомити багатогранність історичного розвитку. Робота з документами, ілюстраціями, картами чи спогадами сприяє формуванню вміння порівнювати інформацію, встановлювати причинно–наслідкові зв'язки та робити узагальнення. У результаті знання учнів стають більш осмисленими, а навчання історії – більш змістовним і наближеним до реального процесу історичного пізнання.

Поділ джерел на окремі види допомагає учням краще орієнтуватися в історичному матеріалі, усвідомлювати специфіку подачі інформації та критично її оцінювати. Найпоширенішою в історичній науці є класифікація історичних джерел за формою фіксації інформації, яка дає змогу систематизувати знання та ефективніше використовувати джерельну базу під час навчання [10, с. 10].

До письмових історичних джерел належать документи, у яких історична інформація зафіксована у письмовій формі. У курсі історії України для 9 класу це, зокрема, універсали, укази, маніфести, закони, статистичні матеріали, листування, мемуари та публіцистичні твори діячів кінця XVIII – початку XX століття. Хоча ми розуміємо, що наприклад кінець XVIII століття – і початок XX ст. – це зовсім різні епохи. Саме письмові джерела дозволяють учням безпосередньо ознайомитися з мовою епохи, офіційною позицією влади або особистими поглядами історичних постатей, що сприяє глибшому розумінню історичних подій та процесів. Вони також допомагають відчуті особливості історичного часу через тогочасну лексику, стиль викладу та характер висловлювань, притаманних певній добі. Завдяки цьому учні краще усвідомлюють відмінності між минулим і сучасністю, що сприяє формуванню цілісного уявлення про історичний розвиток суспільства [10, с. 11]. У принципі для більшості учнів 9 класу джерела якраз і постають у вигляді писемних творів. Про інші джерела вони на жаль не чули. Водночас зараз сучасні технології відкривають значно ширші можливості для пізнання історії, ніж це було раніше. Уже сьогодні поряд із текстами активно використовуються цифрові архіви, інтерактивні карти, відеоматеріали та віртуальні експозиції, що робить процес отримання інформації більш наочним і цікавим для учнів всіх класів. У майбутньому вважаємо ці можливості лише розширюватимуться: завдяки 3D-візуалізаціям та доповненій реальності стане можливим своєрідне «занурення» в історичний простір, коли учні зможуть не лише читати про події, а й умовно побувати в середовищі певної епохи. Можливо, такі технології дадуть змогу набагато краще відчуті атмосферу часу, краще уявити життя людей минулого, ніби бути поруч із історичними постатями, а не лише відтворювати це у своїй уяві [4, с. 125]. Такий підхід сприятиме кращому сприйняттю історії та формуванню стійкого інтересу до її вивчення. Разом із тим нам як майбутньому поколінню важливо поєднувати новітні технологічні можливості з традиційними формами роботи з джерелами, що дозволить зробити історичне пізнання більш повним і різнобічним.

Наступними є речові (матеріальні) джерела, які відображають минуле через предмети матеріальної культури. До них належать археологічні джерела, архітектурні пам'ятки, знаряддя праці, предмети побуту, монети, одяг тощо. Під час вивчення історії України у 9 класі такі джерела допомагають краще учням уявити повсякденне життя людей, рівень економічного розвитку та соціальні особливості різних верств населення. Використання ілюстрацій, музейних експонатів або віртуальних екскурсій робить навчальний процес більш наочним та емоційно насиченим. Завдяки розвитку сучасних цифрових технологій, зокрема інтерактивних 3D-моделей та віртуальних музеїв, у найближчому майбутньому учні 9 класу зможуть більш наочно досліджувати історичні події та об'єкти. Наприклад, за допомогою спеціальних платформ можна буде моделювати старовинні міста, реконструювати бої чи громадські зібрання, досліджувати їх структуру та атмосферу часу. Це дозволить не просто читати про минуле, а взаємодіяти з ним у форматі гри чи симуляції, що значно підвищить зацікавленість до вивчення історії та сприятиме кращому розумінню історичних процесів [8, с. 98]. Навіть відомі інноватори, як Ілон Маск, стимулюють розвиток таких технологій, що у майбутньому можуть стати звичайним інструментом освіти. Таким чином, речові (матеріальні) джерела мають велику вагу та значення.

Важливе місце займають усні історичні джерела, до яких належать народні пісні, легенди, перекази та спогади очевидців подій. Для XIX століття це якраз дуже характерно. Хоча такі джерела потребують особливої критичної оцінки, вони дозволяють передати настрій епохи, емоційне сприйняття подій та особливості народної пам'яті. Через усні свідчення учні можуть відчувати традиції, звичаї та цінності того часу, зрозуміти, як минулі покоління пояснювали світ і організовували своє життя, дозвілля. У навчальному процесі вони, на наш погляд, сприяють формуванню в учнів емпатії та розуміння суб'єктивного виміру історії, а також допомагають усвідомити, що історія складається не лише з офіційних документів, але і з живих розповідей людей,

які зберегли пам'ять про минуле [16, с. 41]. Бачимо, що усні історичні джерела мають велику вагу та значення.

Окрему групу становлять візуальні джерела – картини, фотографії, плакати, карикатури, кінохроніка. Аналіз візуальних джерел допомагає школярам навчитися, звертати увагу на деталі, символіку та авторський задум. Такі матеріали є особливо корисними під час вивчення особливостей подальшого розвитку українського національного руху, адже через портрети діячів, ілюстрації до літературних творів, історичні картини та пізніші фотодокументи учні можуть простежити формування національної свідомості, боротьбу за українську мову та еволюцію ідей незалежності, зокрема на прикладі діяльності діячів українського національного відродження XIX століття. Таким чином візуальні історичні джерела мають також велике значення.

Окрім класифікації за способом передачі інформації, історичні джерела також поділяють за походженням на первинні та вторинні. Даний поділ має важливе значення для історичної науки, оскільки дозволяє відрізнити безпосередні свідчення епохи від їх подальшого наукового осмислення [16, с. 42].

Первинні історичні джерела створювалися сучасниками або безпосередніми учасниками подій, тому вони є найбільш наближеними до історичної реальності. До цієї групи належать літописи, щоденники, листи, офіційні документи, археологічні пам'ятки, фотографії, а також усні свідчення очевидців. Саме первинні джерела дозволяють не лише відтворити перебіг подій, а й зрозуміти суспільні настрої, світогляд і цінності людей певної історичної доби. Тобто первинні джерела виступають як головні. Водночас важливим є питання достовірності цих історичних джерел. Цей критерій передбачає використання в навчальному процесі лише перевірених матеріалів, які повністю й виразно відображають відповідну історичну епоху та факти, розкривають суттєві ознаки історичних явищ і процесів, характеризують різні

аспекти життя людини на кожному історичному етапі – розвиток господарства, суспільно–політичне життя, повсякдення тощо [7, с. 245].

Вторинні історичні джерела, своєю чергою, створюються на основі аналізу первинних матеріалів і містять їх наукове осмислення та інтерпретацію. До них належать підручники, посібники, монографії, наукові статті та інші праці істориків. Хоча вторинні джерела не є безпосередніми свідченнями подій, вони відіграють важливу роль у систематизації історичних знань і формуванні цілісної картини минулого.

Можна також пробувати систематизувати першоджерела за хронологією. Систематизацію таких матеріалів можна здійснювати шляхом їх упорядкування за часом створення, походженням, авторством, тематикою та ступенем наближеності до описуваних подій. Це дає змогу простежити, як змінювалося сприйняття історії, які факти підтверджуються різними джерелами, а які потребують критичного аналізу. Такий підхід є надзвичайно важливим у навчанні, адже допомагає не лише запам'ятовувати події, а й розуміти причинно–наслідкові зв'язки історичного розвитку.

Особливої поваги заслуговує праця істориків, дослідників і науковців, які зберігають, аналізують і пояснюють ці джерела, доносячи їх значення до учнів і студентів. Саме завдяки їхній роботі ми маємо можливість осмислювати минуле, вчитися на історичних уроках і намагатися не повторювати помилок у майбутньому. Недаремно наголошують, що знання історії є важливим елементом формування свідомого суспільства.

Сучасні події ще раз доводять актуальність такого осмислення. російсько–українська війна стала трагічним нагадуванням про те, що історія може повторюватися, а разом із ними зростають виклики для суспільства, зокрема посилюються ризики насильства та соціальної незахищеності мирного населення, у тому числі жінок. Водночас суспільство, ЗМІ та науковці дедалі більше уваги приділяють висвітленню цих проблем, їх аналізу та пошуку шляхів запобігання. Подібно до цього, цінними для розуміння минулого є джерела та праці першого етапу українського національного відродження

наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Це своєрідний комплекс першоджерел, адже тоді ще жили свідки подій Гетьманщини, Запорізької Січі та люди, які добре пам'ятали козацькі часи, і вони були справжніми «ходячими першоджерелами» [5, с. 106].

Саме через їхні спогади, родинні перекази, щоденникові записи, листування та локальні хроніки передавалася жива пам'ять про життя козацької державності, її адміністративні порядки, військову організацію, побут і систему цінностей. Такі свідчення, попри їхню суб'єктивність, становлять надзвичайно цінний матеріал, оскільки дозволяють побачити орієнтири тогочасного суспільства, спосіб мислення людей перехідної доби між козацькою автономією та імперською інтеграцією. Певною мірою це можна порівняти із сучасністю: сьогодні українське суспільство також прагне фіксувати події свого часу, однак робить це значно простіше завдяки технічним можливостям – фото–, відео– та аудіозаписам, цифровим архівам, миттєвому поширенню інформації. У XVII–XVIII ст. таких засобів не існувало, тому джерела мали переважно описовий, особистісний характер і залежали від пам'яті та оцінок їхніх авторів. Саме тому багато українських історичних постатей постають у джерелах здебільшого в позитивному світлі, адже інформація передавалася вибірково, а значна частина фактів залишалася поза фіксацією або втрачалася з часом [7, с. 246].

Демонстрація соціального устрою Гетьманщини та стосунків між станами дасть можливість уникнути деяких банальних тверджень про козацтво, що й зараз домінують у частині розвідок, які претендують на статус наукових, наприклад, у безглузвих брошурах із «козацької етнопедагогіки», що представляють козаків як безособове уособлення любові до науки та культури. Насправді ж соціальна структура була значно складнішою: поряд із козацькою старшиною, рядовим козацтвом, духовенством, міщанством і селянством існувала ціла система взаємних прав, обов'язків і соціальних очікувань, що формували динамічне, а не ідеалізоване середовище. Саме вивчення цих взаємин дозволяє побачити Гетьманщину як реальний історичний організм, а не як романтизований символ [37].

Культурні зрушення цього періоду є одним із надзвичайно важливих аспектів для розуміння історії Гетьманщини. Дослідження культурної та релігійної історії останнього часу, на наш погляд, дали не менше для розуміння розвитку козацької автономії, ніж праці, зосереджені лише на військових чи політичних подіях. Для кращого усвідомлення змін, що відбувалися на культурній та інтелектуальній мапі Гетьманщини, варто звернути особливу увагу на освіту в козацькій державі. Серед поширених помилок у трактуванні навчання й діяльності освітніх закладів, окрім уже згаданого приписування козацтву всіх досягнень у цій сфері, є твердження про нібито існування сформованої «системи освіти». Насправді, попри наявність шкіл різного рівня (початкових, колегіумів, академічних осередків), цілісної державної системи тоді не існувало ані в Гетьманщині, ані в більшості європейських країн. Створення такої системи потребувало б активної ролі держави, чіткого поділу рівнів навчання, єдиного управління та загальних правил, чого тогочасне суспільство ще не виробило [37].

На нашу думку, головним у розгляді освіти для учнів є не стільки сама наявність навчальних закладів, скільки якість знань і зміст навчання. Історія показує, що освіта може бути як засобом розвитку суспільства, так і інструментом впливу на свідомість людей. Ми бачимо приклади, коли інформація подається однобічно, у пропагандистському ключі, що спотворює історичну правду і формує викривлене бачення минулого. Водночас існують інші моделі, коли суспільство через освіту переосмислює власний історичний досвід. Показовими є глибокі зміни у світогляді окремих країн після Другої світової війни, коли визнання помилок минулого стало основою для оновлення гуманітарної політики, історичної науки та шкільної освіти. Це демонструє, що справжня освіта має будуватися на критичному мисленні, відкритості до фактів і відповідальності перед історією.

Інша важлива деталь – упродовж XVII–XVIII ст. по всій Європі спостерігаються радикальні зміни в ділянці освіти. Школи Гетьманщини не стояли осторонь цих процесів. Навпаки, динаміка, локальні ініціативи,

запровадження нових мов дисциплін засвідчують поступове входження українських земель у ширший інтелектуальний простір. Це дозволяє предметно вести мову про відкритість до європейських впливів, а також про зростання запиту на освіту як засіб соціального просування [37].

У період так званого фольклорно–етнографічного етапу українська інтелігенція зосередила увагу на зборі історичних документів, дослідженні фольклору та народної мови як важливих ознак національної ідентичності. Ці матеріали стали джерельною основою для формування уявлень про українців як окремий народ із власною історією, культурою та традиціями [31].

У подальші століття ці освітні тенденції не зникли, а лише посилювалися та набули більш практичного спрямування. Якщо у XVII–XVIII ст. школи Гетьманщини демонстрували відкритість до європейських освітніх змін, то в другій половині XIX – на початку XX ст. освіта почала активно впливати на суспільні процеси. Вона вже не обмежувалася передачею знань, а ставала інструментом формування активної, свідомої особистості.

Зростала кількість навчальних закладів, удосконалювалися методи навчання, вводилися нові предмети, що відповідали потребам часу. Історія при цьому почала відігравати особливу роль: її вивчення спрямовувалося не лише на засвоєння фактів, а й на формування розуміння історичного розвитку, причинно–наслідкових зв'язків та значення минулого для сучасності. Це сприяло тому, що учні починали сприймати історію більш усвідомлено, як важливу складову власного світогляду.

Формування освіченої верстви – інтелігенції – сприяло розвитку історичних досліджень, збиранню джерел, написанню праць з історії України. Саме в цей період посилюється увага до національної історії, що згодом стало підґрунтям для включення систематичного курсу історії України до шкільних програм.

Якщо проводити паралель із сучасним курсом історії України в 9 класі, то теми про модернізаційні зміни XIX ст., національний рух, розвиток культури й освіти мають важливе історичне коріння. Вони відображають не лише політичні

події, а й еволюцію суспільства через освіту, науку та культурні ініціативи. На даний момент, історичний матеріал, що вивчається учнями 9 класу, є логічним продовженням тих процесів, які дуже довго формували український інтелектуальний простір ще в ранньомодерну добу [19, с. 236]

Також особливе значення мали перші історичні праці українських авторів, у яких робилася спроба відокремити історію України від загальноімперського наративу. Серед таких праць варто згадати «Короткий літопис Малоросії» Василя Рубана, у якому події української історії до XVIII ст. подано як послідовний розвиток місцевих політичних та соціальних явищ, зокрема віділено увагу козацьким гетьманам і устрою Гетьманщини, що зміщувало акцент від загальної російської історії на специфіку політичного життя [32].

«Топографічний опис Гетьманщини» Федора Туманського представляв історичну та географічну характеристику українських земель, що дозволяло відтворити реалії побуту, адміністрації та господарського устрою Гетьманщини в умовах імперського контексту. У ньому автор, не обмежується описом окремих подій чи постатей, а намагається комплексно показати життя суспільства в цілому.

Цінність цієї праці полягає в тому, що вона дає можливість звернути увагу не лише на видатних діячів того часу, а й на звичайних, малопомітних людей, які також були частиною історичного процесу [33].

У «Літописній розповіді про Малоросію» Олександра Рігельмана автор намагався запропонувати широку панораму історичного минулого українського народу, зосереджуючи увагу на козацтві та гетьманській традиції, хоч сама праця залишалася в межах описового стилю того часу [30].

У «Записках про Малоросію, її мешканців і твори» Якова Марковича зібрано відомості про побут, природу і культуру українських земель, що розширювало не тільки політичні, але й етнографічні аспекти української історії, роблячи акцент на місцевій самобутності народу [28].

Хоча ці дослідження були написані російською мовою, вони стали важливим кроком до усвідомлення самобутності української історії та

стимулювали подальші наукові пошуки. Деякі серед них не мають авторів (наприклад «Історія русів»). Звісно роль цих першоджерел є унікальною, адже саме вони стали основою для формування історичної пам'яті народу та усвідомлення його самобутності.

Ця праця стала справжнім здобутком українського народу. Понад сто років тому її було надруковано в Москві завдяки Осипу Бодянському у 1846 році. Дослідники наголошують, що значення цього твору для розвитку українського національного самопізнання важко переоцінити. За словами істориків, жодна книга свого часу не мала такого впливу на формування української національної думки, як «Історія Русів» поряд із «Кобзарем» Тараса Шевченка.

Хоча автор твору досі остаточно не встановлений, інтерес до проблеми авторства не згасає й сьогодні. Протягом років виникало чимало гіпотез, однак остаточної відповіді так і не знайдено.

Попри те, що з часом твір зазнав критики, а частину рукописів було втрачено – він не втратив своєї сили та значення. «Історія Русів» поступово здобула міцний авторитет у питаннях української національної свідомості, стала важливою частиною історичної науки та вплинула на формування державницької ідеології [27].

Значний внесок у розвиток української історіографії зробив Дмитро Бантиш–Каменський, якого сучасники називали «першим істориком України». Його чотиритомна праця «Історія Малої Росії», попри імперський підхід до трактування українського народу, започаткувала систематичне вивчення історії України та сприяла її популяризації [24]. Таким чином, поєднання первинних джерел і вторинних наукових досліджень відіграло важливу роль у становленні української національної історії та формуванні історичних знань.

В сучасній шкільній практиці ключову роль у формуванні історичних знань учнів відіграють підручники з курсу «Історія України» для 9 класу. Ці навчальні видання не лише систематизують основні історичні факти та процеси,

а й пропонують методичні прийоми роботи з історичними джерелами, що сприяє розвитку історичного мислення та критичного аналізу.

Серед найбільш поширених і використаних підручників з історії України для 9 класу можна виділити такі: «Історія України» (О. В. Гісем, О. О. Мартинюк) – підручник, який поєднує традиційне подання історичного матеріалу з численними фрагментами першоджерел, документальними уривками, джерельними коментарями та ілюстраціями. Автори у підручниках намагаються інтегрувати роботу з документами безпосередньо в текст уроку, що допомагає школярам розвивати навички аналізу джерел, співставлення фактів і формулювання власних узагальнень [12]. «Історія України» (Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем) – видання, яке також широко використовується в загальноосвітніх навчальних закладах. Підручник містить численні історичні джерела (літературні, архівні, статистичні) та питання до них, що спрямовані на активізацію роботи учнів із первинними матеріалами. Інтеграція джерел у структуру навчального тексту сприяє кращому розумінню причинно–наслідкових зв’язків та характеру історичних процесів [17]. «Історія України» (І. О. Бурнейко) – підручник, у якому значну увагу приділено не лише фактам історичного минулого, а й роботі з джерелами та критичному оцінюванню інформації. Автор пропонує історичні документи, ілюстрації, карти, хронологічні таблиці та схеми, що дають змогу учням краще уявити собі контекст тих чи інших подій і явищ [10].

Окрема мова про підручник «Історія України» (автори – Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко). Це навчальний посібник, який поєднує традиційний історичний наратив із широким спектром джерельних матеріалів. Значна увага приділяється роботі з документами, їх аналізу та співставленню, що розвиває в учнів вміння виділяти головне, порівнювати точки зору та робити обґрунтовані висновки [20].

Усі ці підручники мають спільну мету: не лише подати історичний матеріал, а й створити умови для системної роботи з історичними джерелами. Учень, працюючи з документами, ілюстраціями чи інтерпретаціями, вчиться

аналізувати, зіставляти, формулювати питання та відповідати на них на основі реальних джерел, а не лише готових тверджень.

Значна частина цих підручників включає також методичні рекомендації для вчителя щодо організації роботи з джерелами: як формулювати питання до документів, які завдання можна давати для групової роботи, як аналізувати візуальні та текстові джерела, а також як інтегрувати такі завдання у підсумкові уроки. Таким чином, підручники виступають не лише як накопичувач історичних знань, а й як практичний інструмент для формування історичних компетентностей у школярів.

Отже, історичні джерела – це такий собі міст до минулого, який дозволяє зрозуміти життя людей, їхні думки, цінності, формують знання про те, яким чином формувалося суспільство. У певному сенсі це навіть «живий голос» епохи, який доходить до нас через документи, речі чи спогади. Іноді один лист, щоденник чи фотографія може сказати більше, ніж цілий підручник, адже передає не лише факти, а й емоції, переживання, атмосферу часу.

Завдяки роботі з письмовими, матеріальними, усними та візуальними джерелами учні можуть не просто запам'ятовувати факти, а бачити історію з різних поглядів, аналізувати події та робити власні висновки. Це допомагає їм краще орієнтуватися і в сучасному світі, адже вміння порівнювати інформацію, сумніватися та перевіряти факти є необхідним у повсякденному житті. Поєднання первинних свідчень і наукових досліджень дає змогу глибше зрозуміти історичні процеси та розвивати критичне мислення.

Саме така робота з джерелами надає кращу змогу усвідомити, що історія – це не абстрактні події, а життя конкретних людей і спільнот, зі своїми труднощами, виборами і наслідками. У цьому й полягає її особлива цінність: вона не лише розповідає про минуле, а й навчає мислити, робити висновки та краще розуміти сучасність. Таким чином, розгляд сутності, типів і походження історичних джерел у цьому розділі заклав міцну основу для подальшого аналізу методів їх застосування у навчанні історії України у 9 класі.

РОЗДІЛ 2

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ЗАСВОЄННЯ ПРОГРАМИ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» 9 КЛАСУ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

Український поет Максим Рильський свого часу зазначив: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». На перший погляд, це твердження може здаватися надто «залойоженим» та категоричним, однак його зміст набуває особливої ваги в сучасних умовах. Знання історії як відомо – це не лише сукупність фактів і дат, а передусім розуміння витоків власної державності, своєї культури, традицій і суспільного досвіду. Саме тому значної уваги потребує питання того, яким чином історія подається у шкільному курсі та які засоби використовуються для її осмислення учнями.

Для учнів 9 класу історія поступово перестає бути просто навчальним предметом – вона, свого роду, стає інструментом осмислення сучасності. Через пізнання минулого свого народу, рідного краю, власної родини формується здатність аналізувати події сьогодення, критично оцінювати інформацію, протистояти різним маніпуляціям. Історична пам'ять допомагає підліткам усвідомити власну причетність до тривалого процесу становлення української нації [14, с. 3].

Актуальність цього питання зростає саме у підлітковому віці, тому що в цей час активно формується світогляд, система цінностей і громадянська позиція. Дев'ятикласники вже здатні не лише сприймати готову інформацію, а й ставити запитання, зіставляти різні точки зору, робити самостійні висновки. У цей період навчання історії має переходити від простого відтворення фактів до глибшого розуміння причинно-наслідкових зв'язків і ролі особистості в історичному процесі.

За таких умов важливою складовою навчального процесу стає використання історичних джерел, оскільки вони дають можливість працювати з матеріалами різних епох, формувати власне бачення подій та усвідомлювати

багатогранність історичного розвитку. Адже характер інтерпретації минулого безпосередньо впливає на світогляд суспільства.

Не випадково історична наука в усі часи перебувала в полі зору політичної влади. Якщо мовиться про ХІХ ст. – то йдеться про російську та австрійську влади. Контроль над інтерпретацією минулого часто, на жаль, ставав інструментом впливу на суспільну свідомість. Викривлені уявлення про історію могли використовуватися для підпорядкування народів, виправдання політичних рішень або нав'язування чужої ідентичності.

Згадаймо відому фразу: «Якийсь божевільний вигадав давно мертвий русинський народ» або Валуєвський (1863 р.) чи Емський указ (1876 р.), за якими українську мову було, свого роду, «оголошено поза законом». Такі приклади яскраво свідчать про те, наскільки цілеспрямовано здійснювався вплив на культурну та історичну самобутність українців, обмежуючи можливість вільного розвитку мови, освіти й національної пам'яті [14, с. 5].

Саме тому для України питання історичної правди є не лише науковим, а й світоглядним. Воно безпосередньо пов'язане з формуванням ідентичності, здатністю суспільства критично осмислювати минуле та протистояти спробам його викривлення. Формування свідомого, далекоглядного покоління учнів, не тільки 9 класу, є однією з передумов збереження національної гідності та державної незалежності, адже саме через освіту закладається розуміння власних коренів, цінностей і відповідальності за майбутнє своєї держави.

І сьогодні ми можемо побачити, наскільки по-різному країни трактують одні й ті самі події. Наприклад, сучасні події на Близькому Сході кожна держава подає крізь призму власних національних інтересів. У шкільних підручниках Ірану, Ізраїлю чи США акценти можуть бути розставлені по-різному: змінюються важливі факти, відбувається інтерпретація причин і наслідків подій. Те саме стосується і Азербайджану, де історичний наратив формується під впливом як державної політики, так і суспільних традицій. Таких прикладів можна назвати чимало.

Це не означає, що у сучасних умовах існує лише «чорне» або «біле» бачення і трактування історії. Але очевидно, що підручник – це не просто набір окремих нехай і структурованих дат і фактів, а текст, який формує світогляд майбутнього покоління. Тому так важливо навчити учнів 9 класу не лише запам'ятовувати інформацію, а й критично мислити: ставити запитання, аналізувати джерела, порівнювати різні точки зору.

Як відомо, істина в історії не завжди зручна, інколи вона складна й суперечлива. Проте саме чесний і відкритий погляд на минуле, на нашу думку, допомагає суспільству розвиватися. І завдання школи, викладача – не просто нав'язувати готові висновки, а допомогти учневі самостійно дійти до розуміння історичних процесів. Лише так можна виховати покоління, яке усвідомлює власну відповідальність за майбутнє своєї держави. Ці «алгоритми» цілком доречно застосовувати для учнів 9 класу.

У цьому контексті навчання історії впливає не лише на інтелектуальну сферу учнів, але й на їх емоційний розвиток. Коли школярі 9 класу знайомляться з видатними особистостями, культурними досягненнями та прикладами боротьби за свободу й незалежність, вони краще розуміють, що історія – це ще й долі людей. Так, у XIX столітті такими промовистими епізодами були діяльність Кирило–Мефодіївського товариства, яке пропагувало ідеї соціальної справедливості та національного відродження, повстання під проводом Устима Кармалюка, що відображали боротьбу селян за свободу, а також літературна і громадська діяльність Тараса Шевченка та українських «Громад», які формували національну свідомість і прагнення до автономії. Ознайомлення з цими подіями допомагає учням усвідомити, що за кожною датою та фактом стоять живі люди зі своїми мріями та прагненнями, а історичний шлях України був складним і багатограним.

У 9 класі курс історії України охоплює надзвичайно важливий період – модернізаційні процеси XIX – початку XX століття, формування національного руху, розвиток культури та освіти, розвій етнографічних досліджень та формування громадянської свідомості. Під час вивчення цих тем учні

знайомляться з діяльністю постатей, які реально відображені у шкільних підручниках і чий дії справді впливали на розвиток українського суспільства. Зокрема, Тарас Шевченко через поезію та активну громадську позицію стимулював національне пробудження; Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров займалися дослідженням історії та етнографії, сприяючи розвитку наукового й культурного мислення; діячі Кирило–Мефодіївського братства пропагували ідеї соціальної справедливості та самостійності української нації. Крім того, Іван Франко, Михайло Драгоманов і Леся Українка через літературну та громадську діяльність формували підвалини сучасних уявлень про національні цінності, право на самовираження та громадську активність. Завдяки знайомству з їхніми досягненнями учні можуть простежити, як окремі ініціативи, наукові відкриття чи літературні твори впливали на суспільне життя, і як ці процеси взаємодіяли між собою, створюючи цілісну картину розвитку української нації.

Поряд із цим учні працюють із різними видами історичних джерел: архівними документами, уривками мемуарів та спогадів різних діячів, деякими статистичними матеріалами, ілюстраціями, давніми фотографіями, старовинними картами. Звертаючись до цих пам'яток, вони бачать за сухими фактами життя конкретних людей, з їхніми переконаннями, сумнівами, надіями та вибором. Таким чином і в такий спосіб історія перестає бути віддаленим набором дат і подій і спроможна стати живим досвідом поколінь, який впливає на розуміння сьогодення. На нашу думку, саме робота з історичними джерелами дозволяє зробити навчання історії більш усвідомленим і змістовним. Якщо учень працює лише з підручковим текстом, він часто сприймає історію як завершену і незмінну оповідь. Натомість звернення до документів, листів, спогадів чи статистичних матеріалів показує, що історичні події можуть мати різні інтерпретації, а їхнє розуміння залежить від контексту та позиції автора джерела. Саме тому використання першоджерел у шкільному курсі історії сприяє формуванню критичного мислення, навчає учнів ставити запитання до

тексту, порівнювати інформацію та робити власні висновки щодо історичних процесів.

Так, дев'ятикласники починають усвідомлювати, що суспільні процеси не виникають самі по собі, а формуються через дії, рішення та взаємодію конкретних людей у нашому випадку XIX ст. Через таку роботу з джерелами учні вчаться помічати важливі зв'язки, усвідомлювати складність історичних процесів і бачити, як навіть невеликий вчинок окремої особистості може змінити хід подій. Саме так історія постає як багатовимірний процес, у якому переплітаються ідеї, події та людські долі, і через який кожне покоління продовжує свою власну історичну оповідь. Тобто ведемо до того що можна вивчати не лише видатних людей того часу а й непримітних. Певна річ – що першоджерел про малознаних людей нині залишилося значно менше – або вони в більшості випадків втрачені або і не було їх, бо ці люди здебільшого були неписьменними та не залишили письмових свідчень. У зв'язку з цим дослідження повсякденного життя таких людей часто здійснювалось опосередковано – через господарські документи, статистичні матеріали, судові справи або свідчення сучасників, що дозволяє частково відтворити їхній досвід у межах історичного контексту.

Важливим чинником історичної освіти є також вивчення історії рідного краю. Робота з локальними матеріалами робить історію ближчою і зрозумілішою для учнів. Так, у підручнику «Історія України» для 9 класу О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, є розділ про західноукраїнські землі у складі Австро Угорщини в другій половині XIX століття, де описано, як зміни в повсякденному житті людей, зокрема на Львівщині, впливали на освіту, культуру та соціальну активність місцевих громад. Учні бачать, як у містах і селах відкривалися школи, бібліотеки, культурні осередки, як формувалися громадські рухи, і порівнюють ці процеси із розвитком інших регіонів України. Такі вправи допомагають усвідомити, що історія – це живі долі людей, їхні рішення, мрії та зусилля, які впливали на майбутнє краю і всієї країни [13, с. 151].

На таких прикладах учні можуть замислитися: як би вони самі діяли в подібних обставинах? Водночас це сприяє розвитку критичного мислення, уміння оцінювати різні обставини і шукати власні відповіді на складні історичні питання.

Український народ, як відомо, упродовж століть жив у складі різних держав. Часто території, де проживали українці, не збігалися з межами тієї чи іншої держави. Саме тому боротьба за власну державність і право самостійно визначати свою долю стала важливою частиною нашої історії. Розуміння цього допомагає учням побачити, що шлях України був непростим, і краще усвідомити значення незалежності для збереження мови, культури та традицій.

Крім того варто додати наступне. Історична освіта у 9 класі має не лише пізнавальне, а й виховне значення. Вона навчає учнів розуміти події минулого, аналізувати інформацію, відрізняти факти від оцінок і відповідально ставитися до майбутнього своєї держави [6, с. 105].

Логічним продовженням теоретичних положень, окреслених у першому розділі, є звернення до конкретних шкільних підручників, адже саме вони виступають основним інструментом реалізації змісту історичної освіти в 9 класі. Якщо в попередньому розділі йшлося загалом про історичні джерела та їх роль у формуванні історичного мислення, то тепер важливо простежити, як саме ці джерела інтегруються у навчальний текст і якою мірою вони сприяють засвоєнню програмового матеріалу учнями.

Адже шкільний підручник є одним із ключових засобів формування історичних знань і уявлень учнів про минуле. Через структуру викладу матеріалу, добір історичних джерел, ілюстрацій та навчальних завдань він не лише передає фактичну інформацію, а й формує певну логіку осмислення історичних процесів. Саме тому аналіз змісту сучасних підручників дає можливість зрозуміти, які підходи до викладання історії застосовуються сьогодні у шкільній освіті та яким чином у них використовується джерельний матеріал.

Серед найбільш поширених та актуальних підручників з історії України для 9 класу, які активно використовуються у сучасній шкільній практиці, можна виділити такі видання:

- 1) «Історія України» авторства О. В. Гісем та О. О. Мартинюк [13];
- 2) «Історія України» Н. М. Сорочинської та О. О. Гісем [17];
- 3) «Історія України» для 9 класу, В. Власов, О. Панарін, Ю. Топольницька, 2022 р. [11];
- 4) «Історія України» для 9 класу, І. Я. Щупак, 2021 р. [23].

Ці підручники мають велику вагу та значення, оскільки саме на їх основі реалізується чинна навчальна програма, формується історичне мислення дев'ятикласників, закладається розуміння модернізаційних процесів ХІХ – початку ХХ століття, розвитку національного руху, культури та освіти.

Разом із тим, для повноти дослідження доцільно звернути увагу й на підручники попереднього періоду. Зокрема, у 1990 році в освітньому процесі використовувався підручник з історії СРСР для 9 класу авторства І. А. Федосова. Це видання вирізнялося великою кількістю ілюстрацій та фотографій, карт, що займали всю сторінку, а також розлогими описами подій. Водночас навчальний матеріал подавався російською мовою та відображав радянську історіографічну традицію [35].

Як відомо, радянська історіографія формувала специфічне бачення минулого, у якому історія українських земель розглядалася переважно як складова частина загальносоюзного історичного процесу. У таких підручниках історія України часто подавалася через концепцію «братніх народів» радянського союзу. Значна увага приділялася класовій боротьбі, діяльності більшовицької партії та революційним подіям, тоді як питання розвитку української культури, національного руху або державницьких прагнень нерідко висвітлювалися фрагментарно або інтерпретувалися відповідно до ідеологічних установок радянської влади.

Подібні особливості відображалися і в структурі навчальних видань: підручники містили значні за обсягом текстові блоки, були насичені

фактологічним матеріалом і часто друкувалися дрібним шрифтом, що ускладнювало сприйняття інформації учнями. Сьогодні такі видання можна знайти переважно в бібліотеках або на антикварних ресурсах як історичні пам'ятки освітньої системи минулої епохи, однак у сучасному навчальному процесі вони не використовуються через застарілі підходи до викладу матеріалу.

Подальші зміни в системі освіти зумовили поступовий перехід до українських підручників нового зразка. Особливе місце серед них посідає підручник для 9 класу «Історія України» авторства Ф. Турченка та В. Морока (2004 р.). Це видання стало важливим етапом у формуванні змісту шкільної історичної освіти. У ньому значну увагу приділено українським землям у складі Російської імперії та Австрійської (згодом Австро–Угорської) монархії, подіям початку XX століття, модернізаційним процесам і формуванню національного руху. У цьому підручнику акцентується, що економічний розвиток XIX століття докорінно змінив соціальну структуру суспільства, викликав до життя нові суспільно–політичні рухи. На фоні наполеонівських війн, революцій у Західній Європі, становлення незалежних держав у Латинській Америці та стрімкого розвитку Сполучених Штатів історія XIX століття постає як надзвичайно динамічна і навіть захоплююча [22].

На перший погляд могло здаватися, що в Україні, позбавленій власної державності, історичний процес ніби трохи уповільнився. Проте це все ж було обманливе враження. Українські землі у XIX ст. переживали складну внутрішню еволюцію: активно відбувався промисловий переворот, впроваджувалися у суспільне життя ринкові відносини, формувалися нові соціальні верстви (інтелігенція, робітництво, пролетаріат тощо). Саме такі сюжети є дуже характерними для курсу 9 класу, адже вони допомагають учням зрозуміти, що українська історія не була ніби «одностороння», а розвивалася в загальноєвропейському контексті та ключі. Важливо й те, що матеріал у цьому підручнику подано не лише у вигляді опису подій, а й через використання різних видів історичних матеріалів: документів, ілюстрацій, статистичних

даних, карт [22, с. 4–5]. Це, на наш погляд, може надати змогу учням активніше працювати з історичною інформацією, аналізувати факти, порівнювати явища та робити власні висновки щодо перебігу історичних процесів.

Подальший розвиток змісту та структури шкільних підручників можна простежити на прикладі наступних видань. Приблизно 10–15 років тому значна кількість закладів загальної середньої освіти використовували підручник з історії України для 9 класу авторства Федора Турченка та В. Морока (2009 р.). Порівняно з виданням 2004 року, підручник 2009 року має більш структурований виклад матеріалу, оновлені формулювання окремих тем, уточнені історичні факти та вдосконалений апарат запитань і завдань. Крім того, на наш погляд, там більше акцентів робиться саме на першоджерелах [21]. На наш погляд, це видання має велику вагу та значення, оскільки матеріал подано логічно й послідовно, що істотно полегшує його сприйняття дев'ятикласниками. Структурованість тем, наявність рубрик для узагальнення, запитань різного рівня складності сприяють формуванню в учнів навичок аналізу та систематизації знань. Для 9 класу це цінно, адже саме в цьому віці учні переходять від простого відтворення фактів до більш глибокого осмислення історичних процесів та, як вже було сказано нами вище, першоджерел.

Окрім того, у роботі розглядається підручник видання 2017 року, який можна вважати ще більш удосконаленим. Дуже характерно, що в ньому значно розширено візуальний компонент: історичні карти на цілу сторінку, кольорові ілюстрації, схеми, графіки, узагальнення до кожної теми, тематичні опитування та практичні завдання [20].

Як відомо, саме такі елементи мають фундаментальне значення для формування історичного мислення. Вони допомагають краще бачити зв'язки між подіями, розуміти просторовий вимір історії, співвідносити та зіставляти економічні, політичні та культурні процеси. Візуальні матеріали виконують не лише ілюстративну, а й пізнавальну функцію, що особливо актуально для

підлітків, які сприймають інформацію не лише через текст, а й через зображення та схеми.

Переглядаючи підручник, зокрема розділ «Особливості розвитку культури. Освіта та наука», можна відзначити його змістовність і логічну побудову матеріалу. Разом із тим, окремі фрагменти містять суцільний текст, насичений значною кількістю дат і фактів. Такий формат іноді ускладнює сприйняття інформації учнями 9 класу. Сучасні підлітки звикли отримувати інформацію швидко, у візуальній та динамічній формі, адже значну частину часу вони проводять у цифровому середовищі. Саме тому довгі текстові фрагменти без додаткових елементів – проблемних запитань, ілюстрацій, уривків із джерел або коротких пояснювальних вставок – можуть знижувати рівень зацікавленості та уваги під час роботи з матеріалом [10, с. 100]. Попри це, загалом підручники є цікавими для читання, містять багато пізнавальної інформації та мають велику вагу у формуванні цілісного уявлення про історичний розвиток України.

Разом із тим, багато підручників ніби «не помічають» необхідності збалансованого подання навчального матеріалу і надмірно насичують зміст великою кількістю першоджерел для аналізу. З одного боку, це позитивно, адже сприяє розвитку критичного мислення учнів, формує навички роботи з історичними документами та вчить самостійно робити висновки. Проте, з іншого боку, така перевантаженість часто ускладнює сприйняття матеріалу, особливо для учнів, які ще не мають достатнього рівня підготовки. У результаті основний зміст теми може втрачатися, а навчання перетворюється на опрацювання текстів без розуміння історичних процесів. Саме тому ми вважаємо це одним із слабких місць сучасних підручників.

Серед сучасних видань, які активно використовуються і сьогодні, варто виділити такі підручники, як:

- 1) «Історія України. 9 клас» (В. Струкевич, 2017) [19];
- 2) «Історія України. 9 клас» (О. Гісем, О. Мартинюк, 2017) [12];
- 3) «Історія України. 9 клас» (О. Гісем, О. Мартинюк, 2022) [13];

4) «Історія України. 9 клас» (Н. Сорочинська, 2022) [17].

Кожне з цих видань має свої особливості, які впливають на сприйняття матеріалу учнями. Так, підручник В. Струкевича за 2017 р. вирізняється систематичністю і хронологічною послідовністю викладу: учень поступово ніби проходить через основні економічні, соціальні та культурні зміни ХІХ – початку ХХ століття. Така структура, на нашу думку, добре підходить для тих, хто любить логіку і порядок. Але водночас текст іноді перенасичений великою кількістю дат і цифр, що може ускладнювати сприйняття матеріалу підлітками, особливо якщо інформацію потрібно осмислити самостійно. Особливістю цього підручника є також активне використання історичних джерел: фрагментів офіційних документів, статистичних матеріалів та свідчень сучасників подій. Наприклад, у темах, присвячених політиці російської імперії щодо українських земель, подаються уривки з таких документів, як Валувський циркуляр або Емський указ, що дозволяє учням побачити не лише опис подій, а й їхнє першоджерело. Окрім цього, залучаються дані земської статистики, які ілюструють соціально–економічні зміни в регіонах. Даний підхід є корисним, оскільки формує вміння працювати з джерелами, хоча інколи потребує додаткових пояснень або коментарів, з боку вчителя, для повного розуміння контексту [19].

У підручнику О. Гісема та О. Мартинюка за 2017 р. більше уваги приділено наочності: карти, ілюстрації, схеми та таблиці роблять матеріал більш живим. Крім того у цьому підручнику більше уваги віділено соціальній історії. Тим самим учні можуть уявити собі побут міст і сіл, порівнювати зміни в різних регіонах і краще «побачити» історичні процеси. Окремо варто відзначити, що джерельний матеріал подається безпосередньо в межах параграфів у вигляді коротких уривків і підписів до ілюстрацій, що дозволяє одразу співвідносити теоретичний виклад із конкретними прикладами з історичних документів або візуальних матеріалів. Проте, так би мовити, наративна частина подана традиційно, і без активної роботи вчителя самостійно аналізувати джерела буває складно [12]. Редакція 2022 року того ж авторського

колективу вже намагається поєднати наочність із проблемними завданнями та уривками джерел: тут школярі можуть не просто читати про події, а ставити запитання, шукати альтернативні точки зору і робити власні висновки. Такий підхід стимулює цікавість та формує критичне мислення, що важливо для підлітків, котрі вже звикли отримувати інформацію з різних джерел, у тому числі цифрових [13].

Особливе місце серед сучасних видань, на нашу думку, займає підручник Н. Сорочинської, що вийшов друком у 2022 р. У ньому авторка намагається не просто подати історичні факти, а розповісти історію ніби «людським голосом». Тут показано, як формувалася українська національна самосвідомість, як люди ставали, власне, українцями, як розпочиналася їхня боротьба за незалежність. Недарма видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький назвав ХІХ століття «українським ХІХ століттям», підкреслюючи дуже важливу, навіть виняткову, роль цього періоду у формуванні модерної нації. На нашу думку (і це вже певною мірою суб'єктивне враження), цей підручник вирізняється читабельністю, чіткою структурою та логічним поданням матеріалу, що особливо важливо для учнів 9 класу.

Окремої уваги заслуговує тема «Початок українського національного відродження на українських землях у складі Російської імперії», яка є однією з ключових у курсі історії за 9 клас. У підручнику ця тема подана досить послідовно й зрозуміло, що надає можливість учням простежити складність суспільно-політичних процесів того часу. Так, наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст. у Наддніпрянщині розвивалося й взаємодіяло кілька визвольних рухів, опозиційних політиці російського царизму [17, с. 41].

Польський напрям визвольного руху об'єднував польських патріотів, які прагнули відновлення Речі Посполитої в історичних кордонах. Його прихильники переважали серед польської шляхти Правобережжя. Хоча серед українського населення підтримка була обмеженою, самовіддана боротьба поляків за національні права ставала прикладом для українців.

Російський напрям ототожнювався з представниками дворянства, які виступали за лібералізацію імперських порядків. Більшість членів таємних товариств становили офіцери російської армії, проте серед них були й українці. Водночас ці діячі здебільшого не визнавали права народів імперії на окреме державне існування, що істотно відрізняло їхні цілі від українського руху.

Український напрям об'єднував патріотів, які стали на шлях боротьби проти імперського панування та за національне пробудження. Його розвиток зумовлювали історична пам'ять народу, вплив європейських суспільно-політичних ідей та діяльність польських і російських опозиційних організацій. Саме в цей період формувалися основи української національної ідеї.

Для дев'ятикласників ця тема може стати першою нагодою відчути, що минуле – це не просто сторінки підручника, а й світ, який існував поруч із людьми, схожими на них. Учні бачать, що в ті часи також було повсякденне життя простих людей (сумніви, страхи, радість і натхнення), і що вибір, який робили історичні люди, мав наслідки далеко за межами їхнього власного життя. Саме спроба уявити себе в тій реальності спроможна допомагати підліткам розвивати емпатію, ставити критичні запитання і усвідомлювати складність історичних ситуацій, а не як це часто буває без необхідності зводити все до дат і фактів [17, с. 43].

Загалом, порівняння цих підручників показує, як змінилася шкільна історична освіта: від сухого фактажу до наочного, інтерактивного й осмисленого викладу, який дозволяє учням долучитися до історії. Кожне видання має свої сильні сторони – хтось більше оцінить логічну послідовність, інші – візуальну наочність, а дехто – можливість ставити запитання і роздумувати над роллю людини в історії. Разом вони, на наш погляд, здатні формувати повніше уявлення про розвиток українського суспільства та допомогти дев'ятикласникам не просто запам'ятовувати події, а й відчувати їх і розуміти, як історія впливає на сьогодення. Такі відмінності між підручниками пояснюються поступовою еволюцією підходів до викладання історії в шкільній освіті. Порівняння видань різних років дозволяє простежити, як змінювалися

принципи подання навчального матеріалу. Якщо ранні підручники здебільшого зосереджувалися на послідовному хронологічному викладі фактів і подій, то сучасні видання дедалі більше орієнтуються на формування історичних компетентностей учнів. Зокрема, вони пропонують роботу з історичними джерелами, картами, ілюстративними матеріалами, а також містять проблемні завдання, що спонукають школярів до аналізу подій та висловлення власної думки. Усе це свідчить про поступовий перехід від традиційної фактологічної моделі навчання до компетентнісного підходу в сучасній історичній освіті.

Крім традиційних підручників, сьогодні важливу роль у навчанні відіграють також сучасні освітні платформи, які адаптуються до потреб учнів і враховують особливості їхнього сприйняття інформації. Одним із таких ресурсів є аудіоформат «Вчися вухами», де матеріал подається у вигляді доступних та структурованих аудіоуроків. Зокрема, вчителька історії Ната Чорна у межах курсу «Модерна доба та Україна – 9 клас» пояснює ключові теми зрозумілою мовою, без перевантаження складними формулюваннями [26]. У своїх аудіоуроках вона розкриває такі питання: чому «довге» ХІХ століття називають модерною добою; що означає поняття «нація» та як формувалося українське національне відродження; які модерні процеси відбувалися на українських землях у складі Російської імперії; особливості культурного життя ХІХ століття: романтизм, масонство, діяльність таємних організацій і повстання. Важливо, що після кожного аудіоуроку учням пропонуються питання для самоперевірки, які допомагають закріпити матеріал і перевірити рівень розуміння теми. Також передбачені творчі завдання, наприклад написання есе на тему: «Що вплинуло на розвиток руху національного відродження в Україні?». Такі завдання, на нашу думку, сприятимуть розвитку критичного мислення, формуватимуть уміння аналізувати історичні процеси та врешті формулювати власну позицію.

Ця платформа містить і багато інших тем для прослуховування, зокрема: «Козацтво після ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини»; «Суспільно–політичні процеси ХІХ століття»; «Культурні та освітні зміни модерної доби» та

ін. Аудіоформат є особливо ефективним для учнів із добре розвиненою слуховою пам'яттю. Крім того, його зручно використовувати в умовах мандрів, прогулянки або виконання повсякденних справ, що робить навчання більш гнучким і сучасним [26].

Водночас сучасні реалії показують, що не всі люди можуть читати підручники – ані в паперовому, ані в електронному форматі. Причини можуть бути різними – через порушення зору, проблеми зі здоров'ям чи складні життєві обставини. Саме тому доступність інформації в альтернативних форматах є надзвичайно важливою.

Варто також сказати про наступне. В Україні поступово розвивається інклюзивна освіта, що враховує потреби дітей з особливими освітніми потребами: зокрема, створюються адаптовані освітні матеріали, проводяться національні онлайн-уроки з інклюзії та пропонуються практичні інструменти для вчителів, щоб зробити навчальний процес більш доступним для всіх школярів. Крім класичних форматів із шрифтом Брайля, аудіопідручниками та програмами озвучення тексту, у сучасних школах і освітніх проєктах застосовують цифрові технології – так, дистанційне навчання та онлайн-платформи відкривають нові можливості для дітей, які не можуть регулярно відвідувати заняття в класі. На нашу думку, такий підхід стає частиною ширшої тенденції до універсального дизайну в освіті, коли навчальні матеріали та технології адаптуються до навчального процесу так, щоб бути зручними й доступними якомога більшій кількості учнів – незалежно від їхніх фізичних можливостей.

Не менш популярним освітнім простором є YouTube, де представлено велику кількість навчальних відео. Наприклад, проєкт ТНМК – «Історія України за 5 хвилин» подає матеріал у динамічному та стислому форматі. Короткі відео відповідають сучасним інформаційним тенденціям, адже сьогодні учні звикли до швидкого споживання контенту (формат TikTok, Shorts тощо) [25].

У сучасних умовах концентрація уваги значно зменшилася: психологи зазначають, що активна фаза зосередженого сприйняття триває приблизно 10–

15 хвилин. Після цього рівень уваги поступово знижується, особливо якщо матеріал подається монотонно або є складним для розуміння. Саме тому короткі, структуровані та візуально насичені відео допомагають краще засвоювати інформацію.

Уважаємо, що ці речі є дуже актуальними для учнів 9 класу, які перебувають у підлітковому віці та живуть у цифровому середовищі. Традиційні підручники залишаються основою навчального процесу, адже вони формують системність знань, навчають працювати з текстом і розвивають аналітичне мислення. Проте сучасна школа потребує поєднання класичних методів із новітніми технологіями.

Використання інтерактивних дошок, мультимедійних презентацій, історичних 3D-фільмів, анімованих реконструкцій подій значно підвищує інтерес до предмета особливо якщо йдеться про Історію України. Наприклад, можливість «побачити» історичну подію у форматі анімації або віртуальної реконструкції допомагає краще уявити атмосферу епохи, зрозуміти причини та наслідки подій. Такий підхід робить історію не лише навчальним предметом, а й захопливою подорожжю в минуле [34].

Таким чином, сучасні підручники з історії України для 9 класу та додаткові офіційні освітні ресурси мають важливе значення у формуванні історичних знань учнів. Вони виступають не лише джерелом інформації, а й своєрідним містком між минулим і сучасним світоглядом молодшої людини чи підлітка.

На наш погляд, роль українських істориків і авторів підручників є надзвичайно відповідальною та значущою, адже саме вони формують інтелектуальне підґрунтя для розвитку молодого покоління. Завдяки їхній праці учні отримують знання, навчаються аналізувати події, порівнювати факти та робити власні висновки. Підручники допомагають учням зрозуміти, що історія – це не просто дати та події, а живі процеси, пов'язані з людьми, їхніми вчинками та рішеннями. Водночас слід пам'ятати, що у підлітковому віці особистість тільки формується, тому не завжди можливо повністю зрозуміти

всю складність історичних процесів. Лише з часом, набираючись досвіду та розширюючи кругозір, людина починає краще розрізняти різні точки зору, оцінювати суперечливі інтерпретації подій та намагатися знайти правду. Саме тому підручник – це не просто навчальний текст, а інструмент, який допомагає учням розвивати критичне мислення, ставити запитання та формувати власне бачення історії.

Саме тому винятково важливо, щоб підручники постійно вдосконалювалися. На нашу думку, доцільним є впровадження сучасних технологій – зокрема QR-кодів для швидкого переходу до додаткових матеріалів, відеофрагментів, інтерактивних карт чи віртуальних екскурсій. Такі елементи мають велике значення, оскільки сприяють кращому сприйняттю інформації, особливо для учнів із різними освітніми потребами. Розгорнуті та зручні для читання карти, які можна детально розглянути, якісні ілюстрації та цікаві описи допомогли б зробити навчальний процес більш доступним і захопливим. До того ж, завдяки таким матеріалам учні можуть самостійно шукати додаткову інформацію, ставити запитання, порівнювати різні факти та формувати власне бачення історичних подій, а це дуже важливо для розвитку критичного мислення та інтересу до історії.

Разом із тим, як відомо, надмірна кількість дат і багато матеріалу іноді ускладнює запам'ятовування. Тому, доцільно поєднувати ґрунтовність із більш узагальненим і доступним викладом, щоб матеріал був не лише інформативним, а й цікавим для читання.

Як і на початку другого розділу, звертаючись до слів Максима Рильського, доречно ними ж і завершити, адже, як слушно зазначив поет: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Саме з цієї думки ми розпочали, і нею ж логічно підсумовуємо нашу роботу, підкреслюючи винятково важливе значення історичної освіти у формуванні свідомості нашого майбутнього покоління.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ

Історія як навчальний предмет має особливе значення, адже, як відомо, допомагає зрозуміти, як формувалося суспільство, чому відбувалися ті чи інші події та які наслідки вони мали для людей і держав. Саме через звернення до історичних джерел, минуле перестає бути лише набором дат і фактів, а постає як реальний процес, у якому діяли конкретні люди, існували різні погляди та приймалися важливі рішення.

Залучення історичних джерел у навчальному процесі дозволяє зробити вивчення історії більш змістовним і цікавим для учнів. Працюючи з документами, спогадами сучасників, фотографіями чи картами, школярі отримують можливість не лише ознайомитися з подіями минулого, а й самостійно їх осмислювати. Такий підхід сприяє розвитку вміння аналізувати інформацію, порівнювати різні точки зору та формувати власні висновки [38].

Історія завжди була, є і буде актуальним предметом, тому що вона допомагає зрозуміти сучасний світ і причини багатьох процесів, які відбуваються сьогодні. Варто також сказати про наступне: вона виконує дуже важливу, навіть світоглядну функцію, адже формує в учнів уміння аналізувати події, оцінювати їх і робити власні висновки.

Важливість освіти та її роль у розвитку особистості закріплені і на законодавчому рівні. Відповідно до статті 53 Конституції України, кожен має невід’ємне право на освіту [1]. Водночас, Закон України «Про освіту» визначає освіту як основу інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації та запоруку розвитку суспільства і держави. У Законі також зазначається, що метою освіти є всебічний розвиток людини, формування її цінностей, компетентностей та виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору [2]. А Державний стандарт базової середньої освіти, в свою чергу, орієнтує

навчальний процес на розвиток критичного мислення, уміння аналізувати інформацію та працювати з різними джерелами [3]. Саме тому використання історичних джерел у навчанні має не лише методичне, а й важливе освітнє значення.

У зв'язку з цим важливо, щоб учні 9 класу не просто запам'ятовували факти, а вчилися мислити: працювати з історичними джерелами, сумніватися, ставити запитання і шукати на них обґрунтовані відповіді. Адже історія – це не набір однозначних істин, а своєрідна жива мозаїка подій і поглядів, у якій кожен факт може мати різні інтерпретації.

Водночас, варто врахувати, що в різних країнах підходи до вивчення історії та залучення учнів можуть відрізнятися. Кожна держава формує власну модель навчання, яка відображає її культурні особливості, історичний досвід і рівень національної свідомості. Тому те, що вважається правильним і ефективним в одній країні, може мати інше значення в іншій.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує ситуація в Україні, де освітній процес формується не лише під впливом загальноєвропейських тенденцій, а й з урахуванням власного історичного досвіду, сучасних суспільних викликів та, звичайно ж, війни. Саме тому питання методів викладання історії та залучення учнів до роботи з історичними джерелами набуває практичного значення і потребує постійного оновлення.

На нашу думку, значення використання історичних джерел у сучасному освітньому процесі в Україні лише зростає, але все ж є зміни до яких потрібно пристосуватися. Наприклад, учні 9 класу сьогодні живуть в епоху швидких технологій, соціальних мереж і коротких форматів інформації. Платформи на кшталт TikTok чи коротких відео в YouTube привчають до швидкого перегляду: інформацію сприймають за кілька секунд, часто просто перегортаючи далі. Навіть соціальні мережі, орієнтовані на дорослу аудиторію, як-от Facebook, дедалі більше зосереджуються на короткому, візуальному і динамічному контенті. Водночас зростає популярність текстових платформ, як-от Threads, де

короткі, цікаві повідомлення легко читаються, запам'ятовуються і швидко поширюються.

У такому середовищі історія теж може подаватися інакше: через короткі факти, візуальні приклади, цікаві деталі, які хочеться зберегти або переказати. Наприклад, одна фотографія з коротким поясненням або маловідомий факт може зацікавити значно більше, ніж об'ємний текст. Саме тому історичні джерела варто подавати не лише у традиційному вигляді, а й адаптувати до сучасних форматів сприйняття – через інфографіку, короткі відео, інтерактивні завдання або навіть серії стислих повідомлень [8, с. 100].

Важливо не втратити головне – зміст і глибину. Адже історичне джерело – це не просто цікавий факт, а можливість зрозуміти епоху, побачити різні точки зору та сформувати власне ставлення до подій. Тому оптимальним є поєднання: спочатку зацікавити учня коротким і доступним матеріалом, а вже потім поступово переходити до більш ґрунтовного аналізу джерел. Це дозволяє зберегти інтерес і водночас формувати критичне мислення, що є особливо важливим у сучасному інформаційному середовищі.

Окрім того, сучасні учні формуються у складному історичному контексті. Вони є свідками подій, коли одна держава може відкрито нападати на іншу, руйнувати міста та людські долі, а міжнародні механізми безпеки не завжди здатні швидко та справедливо реагувати на такі виклики. У таких умовах історія для молодого покоління може втрачати сенс, якщо вона сприймається лише як перелік дат і подій. Певна річ, учням вкрай важливо показати, що історія – це не лише минуле, а й спосіб зрозуміти сучасність, причини конфліктів та наслідки політичних рішень [38].

У цьому контексті, на нашу думку, особливо актуально звучать слова Ліни Костенко: «Єдине, що від нас іще залежить, – принаймні вік прожити як належить». Вона – жива легенда української культури, і її слова не втрачають змісту з часом, а навпаки – ще більше змушують замислитися. Їх можна сприймати як нагадування про відповідальність людини перед історією та власним вибором.

Як уже було сказано вище, важливу роль відіграє робота з джерелами, тому аналіз підручників з історії України для 9 класу, на прикладі авторства Н. Сорочинської (2022) показує, що історичні джерела посідають важливе місце у структурі навчального матеріалу. Сам підручник вибудований так, щоб учень не одразу занурювався у новий матеріал, а поступово в нього входив. Спочатку подається повторення тем з 8 класу – з ілюстраціями, короткими завданнями і різними запитаннями, які допомагають пригадати вже відоме і «включитися» в роботу. Після цього йдуть вступні теми, де з'являються перші запитання до історичних матеріалів, тобто учнів одразу підводять до того, що з інформацією треба не просто ознайомитися, а щось із нею робити [18].

Далі ця логіка зберігається у кожному параграфі: на початку чітко показано, що саме учні мають зрозуміти і засвоїти в процесі читання, а вже потім подається основний матеріал разом із джерелами – уривками документів, висловлюваннями діячів, ілюстраціями. У більшості випадків ці матеріали не просто додаються «для вигляду», а супроводжуються запитаннями, які змушують звернути на них увагу і спробувати пояснити зміст.

Наприклад, у темах, присвячених розвитку українського суспільства у XIX столітті, учням пропонуються уривки документів або висловлювання діячів того часу, які потрібно проаналізувати та пояснити. Такі завдання дозволяють не лише ознайомитися з історичними фактами, а й зрозуміти, як сучасники тих подій оцінювали ситуацію та які ідеї вони висловлювали [18, с. 240].

Позитивною рисою підручника є те, що навчальний матеріал поєднує пояснювальний текст із поняттями, ілюстраціями та запитаннями для учнів. Наприклад, у вступній частині розглядаються такі важливі поняття, як «національне відродження», «нація», «модернізація», «індустріальне суспільство», що допомагає учням 9 класу краще зрозуміти зміст історичних процесів. Окрім того, у підручнику подаються ілюстративні матеріали та історичні зображення, які дозволяють наочно уявити явища та події того часу. Завдяки цьому навчальний матеріал стає більш доступним і зрозумілим для сприйняття.

Якщо розглядати детальніше, то позитивним є також те, що деякі джерела супроводжуються проблемними запитаннями, які спонукають учнів замислюватися над змістом історичного матеріалу. Наприклад, під час вивчення теми національного відродження учням пропонується визначити етапи цього процесу за концепцією чеського історика Мирослава Гроха та пояснити їх значення для розвитку українського суспільства. Такі завдання допомагають поєднати теоретичні знання з аналізом історичних процесів [18, с. 7].

Разом із тим, на наш погляд, аналіз підручника дозволяє виділити і певні його недоліки.

По-перше, історичні джерела часто подані як додатковий матеріал, на який під час уроку може не вистачити часу. У результаті учні звертають на них менше уваги, ніж на основний текст, і можуть пропускати важливі деталі.

По-друге, частина запитань до джерел має досить загальний характер і не завжди спонукає до кращого розуміння інформації. Наприклад, у темі про адміністративно-територіальний устрій запитання зводяться переважно до простого перерахування губерній, комітатів і дистриктів, без спроби осмислити, наскільки ці поділи враховували історичні та національні особливості українців.

Окрім цього, підручник недостатньо акцентує увагу на соціальних наслідках політики імперій для різних верств населення. Зокрема, майже не розкривається, яким був реальний вплив цих рішень на повсякденне життя людей – наприклад, фінансовий тягар утримання військових частин або обмеження прав окремих груп населення, зокрема євреїв у виборі місця проживання та професій.

Водночас, хоча після тем подаються узагальнюючі висновки, сам виклад матеріалу часто є перевантаженим великою кількістю дат, назв і фактів, які складно систематизувати. Наприклад, зазначається, що після Російсько-турецької війни 1768–1774 років Буковина перейшла під владу Австрійської імперії, далі вказується, що до 1849 року вона входила до складу королівства Галичини і Лодомерії, а після цього стала окремим коронним краєм – Герцогством Буковина [18, с. 12]. Такі зміни подані досить стисло, без

пояснення їхньої логіки, через що учням важко зрозуміти послідовність подій і взаємозв'язки між ними.

Подібно подається і інформація про воєнні події: вказується, що війна тривала до 1812 року, коли російська армія завдала вирішальних поразок Османській імперії, і 16 травня 1812 року було укладено Бухарестський мирний договір [18, с. 15]. Однак велика кількість дат і конкретних фактів без достатнього узагальнення ускладнює їх запам'ятовування.

Крім того, варто додати, що підручник подає значний обсяг фактологічної інформації, наприклад про етнічний склад населення (зокрема, що більшість становили молдавани, а в окремих повітах – українці), однак ці відомості подані фрагментарно і без чіткого пояснення їх значення в ширшому історичному контексті. У результаті учням складно не лише запам'ятати цю інформацію, а й зрозуміти, навіщо вона потрібна.

На нашу думку, такі підручники мають значний навчальний потенціал, проте роботу з історичними джерелами можна зробити ще більш активною, структурованою та цікавою. Було б доцільно пропонувати учням завдання на порівняння декількох джерел, аналіз послідовності подій та життя людей у різні історичні періоди: як вони жили, які були їхні настрої, що їх влаштовувало, а що ні. Хоча порівняння позицій авторів є досить складним для учнів, такі вправи значно розвивають критичне мислення та здатність робити власні висновки.

Окрім цього, робота з джерелами допомагає простежити, як історичні обставини формували суспільство та політичні рішення, і зрозуміти, чому сучасна Україна опинилася саме в тому стані, в якому є зараз. Наприклад, аналіз подій, рішень виборів або суспільних настроїв певних періодів дає змогу учням усвідомити причинно–наслідкові зв'язки між минулим і сьогоденням.

Проте слід зазначити, що на жаль створити ідеальний підручник практично неможливо. Історія постійно відкриває щось нове, з'являються нові дослідження, змінюються підходи до викладання. Підручник має поєднувати науковість, бути зрозумілим для учнів і вміщувати обмежену кількість матеріалу, тому у нього завжди є свої плюси і недоліки. Роль учителя у цьому

процесі також важлива – він може підказати, на що звернути увагу, або додати цікаві матеріали, але це лише допоміжний елемент. Крім того, варто враховувати, що один і той самий навчальний матеріал може сприйматися учнями по-різному залежно від рівня їх підготовки, інтересу до предмета та способу подачі інформації. Тому підручник не може повністю врахувати індивідуальні особливості кожного учня, що також впливає на ефективність засвоєння матеріалу.

Істотним є також, те що історичні знання не є статичними. З розвитком історичної науки переглядаються окремі події, уточнюються факти, з'являються нові інтерпретації. У зв'язку з цим навчальні матеріали потребують періодичного оновлення, однак цей процес завжди відстає від темпів розвитку науки. Це пов'язано з організаційними та фінансовими чинниками, а також тривалістю процесу підготовки і затвердження нових навчальних видань. Тому, відповідно, на практиці підручники часто певний час залишаються актуальними в межах уже затвердженого змісту, навіть якщо з'являються нові наукові підходи.

Відтак підручник доцільно розглядати не як єдине джерело знань, а як базовий орієнтир, який повинен доповнюватися іншими навчальними матеріалами: документами, картами, уривками з досліджень та усними історичними свідченнями. Такий підхід дозволяє зробити навчання більш гнучким і змістовним.

Саме тому для кращого розуміння окремих тем доцільно залучати додаткові історичні джерела, які виходять за межі підручника. Наприклад, можна використати «Акт про приєднання Буковини до Австрійської імперії 1775 року», щоб учні мали змогу побачити реальний документ і працювати з ним безпосередньо, а не лише через узагальнений виклад. У такому випадку вони не просто читають про подію, а взаємодіють із текстом: звертають увагу на формулювання, намагаються зрозуміти, як саме обґрунтовувалися рішення, які інтереси за ними стояли [29].

Одним із прикладів застосування історичних джерел на уроці може бути тема, пов'язана з національним відродженням у XIX столітті. Під час вивчення цієї теми учням можна запропонувати уривки з листів або праць українських діячів того часу. До прикладу, учні можуть проаналізувати фрагмент історичного документа, визначити, які ідеї в ньому висловлюються, та пояснити, чому вони були важливими для розвитку українського суспільства.

Після первинного ознайомлення з джерелом важливо не обмежуватися лише прочитанням тексту. Учитель може організувати обговорення, під час якого учні поступово переходять від простого розуміння змісту до його аналізу. Для цього можна поставити уточнювальні запитання: яку проблему піднімає автор документа, які погляди він висловлює, на яких фактах або переконаннях вони ґрунтуються, а також як ці ідеї пов'язані з історичними подіями того часу.

Додатково до цього доцільно запропонувати учням порівняти позиції різних авторів або документи різного характеру. Це дозволяє побачити, що історичні процеси мають кілька точок зору і не завжди можуть бути пояснені однозначно. Такий підхід поступово формує в учнів уміння критично ставитися до інформації та робити власні висновки на основі кількох джерел.

У результаті виконання таких завдань учні не лише засвоюють фактичний матеріал, а й краще розуміють, як формувалися історичні процеси та як люди того часу сприймали події, у яких вони жили. Крім того, робота з документами сприяє розвитку навичок аргументації та формування власної позиції, що є важливим елементом навчання історії.

Одним із ефективних методів роботи з історичними джерелами є метод історичного коментаря. Його суть полягає в тому, що учні отримують короткий уривок документа – це може бути текст указу, лист, свідчення сучасників або статистичні дані – і намагаються пояснити його зміст, враховуючи історичний контекст. Під час такої роботи учні повинні розпізнати, хто є автором документа, яку мету він переслідував, як подані факти відображають події того часу і які висновки можна зробити на основі цього джерела [15, с. 35]

Як приклад можна використати матеріали з атласу для 9 класу «Історія України» Л. Б. Хмари, який містить значну кількість карт, схем і візуальних матеріалів, що відображають політичні, адміністративні та соціально-економічні процеси [36]. Водночас варто зазначити, що через насиченість інформацією та дрібний шрифт учням інколи складно швидко зорієнтуватися у змісті карт, що потребує додаткового пояснення з боку вчителя.

Застосовуючи метод історичного коментаря, учитель може організувати роботу з конкретною картою як окремий етап уроку. Наприклад, учням пропонується проаналізувати карту адміністративного поділу Наддніпрянської України. У процесі роботи вони мають визначити, які території входили до складу російської імперії, як поділялися на губернії, а також звернути увагу на особливості такого поділу.

Окрім цього, доцільно використати карту розселення та еміграції українців у другій половині XIX століття [36]. Під час роботи з нею учні можуть визначити основні напрями переселення українського населення, зокрема до регіонів російської імперії, а також за її межі. Учні встановлюють, з яких територій відбувалася еміграція, та намагаються пояснити причини цих процесів, зокрема соціально-економічні труднощі, аграрне перенаселення або пошук кращих умов життя.

При виконанні таких завдань учні не лише описують зміст карти, а й аналізують її: з'ясовують причини переселень, співвідносять їх із історичними подіями та роблять висновки щодо впливу цих процесів на розвиток українського суспільства. Такий підхід сприяє формуванню просторового мислення, уміння працювати з візуальними джерелами та краще розуміти взаємозв'язки між економічними умовами та демографічними змінами.

Водночас варто звернути увагу учнів і на зв'язок історичних процесів із сучасністю. Зокрема, вони можуть провести паралелі між еміграційними процесами XIX століття та подіями сьогодення, коли внаслідок війни частина населення України змушена залишати свої домівки. Таке порівняння дозволяє краще усвідомити, що історичні процеси мають повторювані риси, а також

допомагає учням глибше зрозуміти цінність людського життя, свободи вибору та безпеки.

Подібні обговорення роблять вивчення історії більш осмисленим, адже учні бачать, що йдеться не лише про події минулого, а про явища, які мають відгук у сучасному світі та безпосередньо впливають на життя людей.

Другим корисним прийомом є метод порівняння історичних джерел. Його суть полягає в тому, що учням пропонуються кілька джерел, які стосуються однієї історичної проблеми, але по-різному її висвітлюють. Завдання полягає не просто в прочитанні текстів, а в тому, щоб навчитися бачити відмінності в поглядах авторів, знаходити спільні моменти та розуміти, чому ці оцінки можуть відрізнятися.

Як приклад можемо використати тему «Вплив імперських реформ 60–70-х років XIX століття на розвиток українських земель у складі Російської імперії» (підручник Н. Сорочинської, 2022 р.) [18, с. 113]. У межах цієї теми учням можна запропонувати кілька фрагментів історичних матеріалів, де по-різному оцінюються наслідки реформ: в одних джерелах вони розглядаються як крок до модернізації імперії та розвитку окремих сфер життя, в інших – як зміни, що мали обмежений або суперечливий вплив на українські землі.

Роботу з такими джерелами доцільно організувати поетапно:

1) Ознайомлення з матеріалами – на цьому етапі учні читають запропоновані фрагменти, визначають їхній загальний зміст, встановлюють, про що йдеться в кожному джерелі, та до якого типу воно належить (офіційний документ, науковий текст, публіцистичний виклад або свідчення сучасника). Важливо, щоб учні не просто «прочитали текст», а навчилися виділяти ключові смислові елементи та основну інформацію.

2) Визначення позицій – учні аналізують, як саме різні автори оцінюють імперські реформи 60–70-х років XIX століття. Тут доцільно спрямовувати їх через уточнювальні запитання: чи бачить автор реформи як позитивні зміни, чи як суперечливий процес, які аргументи він використовує для своєї позиції, та на які аспекти звертає найбільшу увагу (економічні, соціальні чи політичні).

3) Порівняння – на цьому етапі учні зіставляють отримані результати, визначають спільні риси та відмінності у трактуванні наслідків реформ. Значущим є те, щоб вони не обмежувалися лише констатацією «схоже/відмінне», а намагалися пояснити, чому саме з'являються такі розбіжності. Для цього можна запропонувати їм таблицю або усне обговорення в парах чи групах.

4) Роблять висновок – учні узагальнюють результати роботи, пояснюють, чому оцінки реформ можуть відрізнятися (різний історичний контекст, мета створення джерела, особиста позиція автора, соціальне середовище), та формулюють власне обґрунтоване судження щодо впливу реформ на розвиток суспільства.

Такий підхід дозволяє учням побачити, що історія – це не набір однакових «готових відповідей», а простір різних інтерпретацій. Це формує вміння критично мислити, аналізувати інформацію та обґрунтовувати власну позицію на основі джерел.

Ще одним ефективним способом роботи з джерелами є метод історичної реконструкції. Учні на основі джерела намагаються «відтворити» історичну ситуацію та відчувати, як вона впливала на людей. Наприклад, розглядаючи плани Наполеона I Бонапарта щодо України, можна обговорити: як місцеві жителі сприймали загрозу від вторгнення чужих армій, які політичні очікування могли виникати у населення Правобережжя чи Лівобережжя, і які соціальні та економічні наслідки мали б такі плани для звичайних людей. Учні можуть уявити себе козаками або мешканцями українських міст і обговорити, як зміни кордонів або створення нових «українських держав» під протекторатом Франції вплинули б на їхнє життя. Така форма роботи робить історію, так би мовити, більш «живою» та допомагає краще зрозуміти мотивації і реакції різних соціальних груп у минулому [15, с. 44].

На нашу суб'єктивну думку, саме поєднання традиційної роботи з документами та використання сучасних цифрових матеріалів дозволяє зробити уроки історії більш цікавими для учнів 9 класу. Це відповідає сучасним умовам,

у яких молодь отримує інформацію швидко і часто з різних джерел. Тому завдання вчителя полягає не лише у передачі знань, а й у формуванні навичок аналізу інформації, що є надзвичайно важливим для розуміння як історичних подій минулого, так і процесів, які відбуваються у сучасному світі. Щоб вчителі могли ефективно реалізовувати такий підхід, потрібні гідна заробітна плата та належні умови праці, сучасні інтерактивні дошки, підручники нових випусків і доступ до цифрових ресурсів. Крім того, важливо, щоб педагоги мали можливість подорожувати та відвідувати інші країни, отримувати новий досвід та натхнення, що допоможе робити уроки більш живими, змістовними та мотивуючими для учнів.

У багатьох інших країнах вчителі історії мають можливість відвідувати різні освітні та культурні заходи, користуватися сучасними ресурсами та отримувати гідну зарплату, що відповідає важливості їхньої праці. Це допомагає їм залишатися мотивованими та натхненними, робити уроки цікавими та живими. На жаль, у нас часто ця робота дуже знецінюється. Адже вчитель історії не просто переказує дати – це вимагає таланту, терпіння та багато роботи. Якщо цього не оцінювати, легко можна вигоріти емоційно, а від цього постраждають і учні. Від вчителя залежить, наскільки вони захочуть вчитися і цікавитися минулим. Хіба це не очевидно?

Продовжуючи тему та повертаючись до учнів 9 класу, слід розуміти, що успіх навчання залежить не лише від викладача, а й від самих учнів та їхнього оточення. Кожен сприймає інформацію по-своєму: комусь важко запам'ятати дати, хтось швидше осмислює статистичні дані чи адміністративні терміни. Наприклад, підручник Олександра Гісема і Олександра Мартинюка для 9 класу пояснює, що таке губернія – основна адміністративно-територіальна одиниця в російській імперії з 1708 року. Також подається інформація про зростання населення, Лівобережну та Слобідську Україну [13, с. 5]. Для багатьох учнів це може бути складно запам'ятати та осмислити, але саме такі деталі допомагають сформувати цілісне розуміння історичних процесів.

У методичному вимірі це означає, що вчитель не повинен обмежуватися простим поясненням термінів або їх заучуванням. Доцільно використовувати поетапну роботу з таким матеріалом: спочатку коротке пояснення ключового поняття, далі його закріплення через візуальні матеріали (карти, схеми адміністративного поділу), а вже потім – роботу з історичним джерелом або завданням на застосування. Наприклад, учням можна запропонувати карту адміністративного устрою та поставити запитання, як такий поділ впливав на управління територіями та життя населення.

Окрім цього, ефективним є прийом «малих інформаційних блоків», коли складний матеріал розбивається на короткі логічні частини з проміжними запитаннями для перевірки розуміння. Це дозволяє уникнути перевантаження фактами та поступово підводить учнів до аналізу більш складних історичних процесів. Таким чином, навіть терміни адміністративного характеру перестають бути лише механічним запам'ятовуванням і переходять у площину розуміння історичного матеріалу [15, с. 47].

У даному контексті варто розглянути, як подібні підходи до подачі навчального матеріалу реалізуються не лише в Україні, а й у системах освіти інших країн, щоб краще зрозуміти особливості організації навчання та підходи до структурування історичного матеріалу. Так, в Польщі дев'ятикласники також вивчають історію в межах шкільної програми, але структура подачі навчального матеріалу та вибір підручників відрізняється. Польська система освіти передбачає комплексні курси, у яких історія часто інтегрована у ширші теми, наприклад «Polska a świat» («Польща і світ»), «Świat Europa Polska» («Світ Європа Польща») чи «Człowiek i historia» («Людина та історія»), де поєднуються події польської та європейської історії, а також розглядається вплив історичних процесів на сучасне життя. Ці підручники розроблені відповідно до національної навчальної програми та містять карти, хронології, джерела й запитання для осмислення фактів у контексті часу й місця.

Окрім національних підручників, у польських школах іноді використовують і міжнародні проєкти, наприклад серію Europa – Our History,

створену спільно польськими та німецькими експертами, яка має на меті розвивати історичне мислення через багатоаспектне уявлення подій [38].

Водночас варто звернути увагу на негатив і на те, як учні сприймають історію, до прикладу, в росії. Через сильний вплив пропаганди інформація часто подається через певну політичну призму, що відображається і в підручниках. Наприклад, події, пов'язані з окупацією Криму чи війною 2022 року, у всіх матеріалах подаються недостовірно або односторонньо, підкреслюючи виключно «офіційну позицію». Через це підростаюче покоління отримує спотворене уявлення про сучасну історію, яке ніяк не відповідає реальним подіям.

Ми можемо помітити різницю між Польщею та росією не тільки у масштабах населення, а й контролю інформації. У росії велике населення і сильний контроль над медіа, телебаченням, а в майбутньому планується блокування платформ, як-от Telegram та YouTube. Це призводить до того, що молодь не має доступу до альтернативних джерел інформації та реальної картини подій. В результаті частина підростаючого покоління намагається виїхати до Європи, а інша частина – змирюється із ситуацією, втрачаючи мотивацію критично мислити й аналізувати факти, або не хочуть бачити правди, як це траплялося в Німеччині під час подій Другої світової війни.

Загалом, історія як навчальний предмет має особливе значення, адже допомагає зрозуміти, як формувалося суспільство, чому відбувалися ті чи інші події та які наслідки вони мали для людей і держав. Саме через звернення до історичних джерел минуле перестає бути лише набором дат і фактів, а постає як реальний процес, у якому діяли конкретні люди, існували різні погляди та приймалися важливі рішення.

Залучення історичних джерел до навчального процесу дозволяє зробити вивчення історії більш змістовним і цікавим для учнів. Працюючи з документами, спогадами сучасників, фотографіями чи картами, школярі отримують можливість не лише ознайомитися з подіями минулого, а й

самостійно їх осмислювати. Такий підхід сприяє розвитку вміння аналізувати інформацію, порівнювати різні точки зору та формувати власні висновки.

Звичайно, цікаво аналізувати освітні підходи інших країн, однак основна увага має бути зосереджена на нашій державі, наших учнях і громадянах. Саме вони формують майбутнє, і значною мірою це залежить від того, як і що вони вивчають сьогодні. Важливо, щоб навчальні матеріали були не лише змістовними, а й живими, сучасними та такими, що відображають реальні події й виклики часу.

Події 2014 року, зокрема Євромайдан, вже стали частиною історії, але вони чітко показали, яку важливу роль може відігравати молодь у житті країни. Саме молоде покоління здатне впливати на хід подій і визначати напрям розвитку суспільства.

У цьому сенсі цінно враховувати, що така активна позиція не виникає випадково – вона формується поступово під впливом середовища, в якому зростає і навчається учень, через способи подачі інформації, її сприйняття та осмислення. Власне школа, навчальні матеріали та загальний інформаційний простір значною мірою визначають, як молода людина буде ставитися до подій минулого і сучасності.

Відповідно від того, як учні сприймають інформацію, про що вони говорять, як аналізують факти та який контент споживають, залежить їхнє бачення світу і вибір, який вони зроблять у майбутньому. Тому якість освіти та підручників має особливе значення, адже вони формують не лише знання, а й мислення та позицію молоді.

Отже, проведений аналіз показує, що вивчення історії, особливо у дев'ятому класі, має велике значення для формування світогляду учнів. Саме в цей період учні починають набагато краще осмислювати події, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та вчитися працювати з різними джерелами інформації. Цінним є не лише зміст підручників, а й підхід до навчання – уміння порівнювати історичні джерела, аналізувати факти та відокремлювати об'єктивну інформацію від суб'єктивної.

Історичні джерела – документи, свідчення, дослідження – відіграють ключову роль у формуванні цілісного уявлення про минуле. Проте значний вплив має і той інформаційний простір, у якому перебувають учні: те, що вони читають, дивляться і обговорюють, безпосередньо впливає на їхнє мислення, цінності та подальший вибір.

Таким чином, відповідальність за майбутнє починається з особистого усвідомлення. Адже історія – це не лише те, що вже відбулося, а й те, як ми робимо висновки і діємо сьогодні. І, можливо, найважливіше запитання, яке має поставити собі кожен після цього: чи достатньо я думаю, аналізую і дію вже зараз, щоб завтра не стати частиною тих помилок, про які читаю в підручниках?

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку освіти вивчення історії вже не обмежується простим запам'ятовуванням дат і подій. Все більше уваги приділяється розумінню історичних процесів, умінню аналізувати інформацію та формувати власне бачення подій. У цьому контексті історичні джерела відіграють одну з ключових ролей, оскільки саме вони дозволяють «побачити» минуле більш реально та глибоко. Через роботу з джерелами учні мають можливість не лише ознайомитися з фактами, а й зрозуміти, як ці факти формувалися, ким і за яких умов вони були зафіксовані.

Історичні джерела є основою будь-якого історичного дослідження, адже саме на них будується уявлення про минуле. Вони дають змогу відтворювати події, встановлювати їх послідовність, аналізувати причини та наслідки, а також порівнювати різні точки зору. Це особливо важливо, оскільки історія не завжди є однозначною: одна і та ж подія може мати різні інтерпретації залежно від джерела. Саме тому вміння працювати з джерелами допомагає уникати поверхневого сприйняття історії та формує більш критичний підхід до інформації.

У процесі виконання роботи нами було розглянуто поняття історичних джерел та їх основні види. Встановлено, що вони поділяються на різні групи – писемні, речові, усні, зображувальні та інші. Кожен із цих видів має свої особливості та значення. Наприклад, писемні джерела дають більш конкретну інформацію про події, тоді як речові або археологічні дозволяють краще зрозуміти побут і культуру людей. Усні джерела, у свою чергу, передають досвід і сприйняття подій очевидцями. Така різноманітність дає можливість розглядати історію комплексно, що значно підвищує якість її вивчення.

Окрему увагу у роботі зі зрозумілих причин було приділено використанню історичних джерел у навчальному процесі, зокрема в 9 класі. Саме на цьому етапі учні вже мають достатній рівень підготовки, щоб не просто читати інформацію, а аналізувати її, ставити запитання та робити висновки. Робота з джерелами сприяє розвитку критичного мислення, уміння порівнювати

інформацію з різних джерел, а також формує навички самостійного пошуку та обробки інформації. Це є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, коли інформаційний простір переповнений різними, інколи суперечливими даними.

Варто також зазначити, що використання історичних джерел у навчанні сприяє формуванню не лише знань, а й певних цінностей. Через ознайомлення з документами, свідченнями та іншими матеріалами учні починають краще розуміти історичний досвід свого народу, усвідомлювати значення подій минулого та їх вплив на сучасність. Це, у свою чергу, сприяє формуванню історичної пам'яті та національної свідомості.

Проведений аналіз підручників показав, що історичні джерела в них використовуються досить активно, проте не завжди однаково ефективно. У деяких підручниках вони подані як додатковий матеріал, який учні можуть опрацювати самостійно, тоді як в інших – джерела інтегровані у структуру уроку та використовуються як основа для виконання завдань. Такий підхід є більш ефективним, оскільки дозволяє залучити учнів до активної роботи та зробити процес навчання більш цікавим і змістовним.

Разом із позитивними моментами було виявлено і ряд проблем. Однією з основних є складність сприйняття автентичних текстів, оскільки вони часто містять застарілу лексику або складні формулювання. Це може ускладнювати розуміння змісту, особливо для учнів. Крім того, не завжди враховуються вікові особливості школярів, що також впливає на ефективність навчання. Ще однією проблемою є недостатнє використання інтерактивних методів роботи з джерелами, таких як дискусії, аналіз ситуацій, робота в групах.

З урахуванням виявлених проблем можемо запропонувати кілька напрямів їх вирішення. По–перше, доцільно адаптувати складні тексти, зберігаючи їх зміст, але роблячи їх більш зрозумілими для учнів. По–друге, варто ширше використовувати інтерактивні методи навчання, які дозволяють залучити учнів до активної роботи. По–третє, необхідно приділити увагу підготовці вчителів, оскільки ефективна робота з історичними джерелами вимагає відповідних знань

і навичок. Також перспективним є використання цифрових технологій, які можуть зробити навчальний процес більш доступним і цікавим.

Звичайно ж, ефективна робота з історичними джерелами залежить не лише від змісту підручників чи кількості вивчених матеріалів, а й від того, як саме вчитель зуміє зацікавити учнів історією та показати її справжню цінність. Саме вчитель допомагає не просто прочитати джерело, а зрозуміти його зміст, відчувати атмосферу певної епохи та побачити за історичними фактами життя реальних людей. Коли учні вчаться ставити запитання, аналізувати події та робити власні висновки, історія перестає бути звичайним навчальним предметом і починає сприйматися як важлива частина людського досвіду. Тому відповідно, поєднання якісних навчальних матеріалів, сучасних методів викладання та живого зацікавлення з боку вчителя створює умови для більш глибокого й усвідомленого розуміння історії.

Таким чином, у процесі виконання роботи було досягнуто поставлену мету та виконано всі визначені завдання. Отримані результати підтверджують, що історичні джерела є невід'ємною частиною вивчення історії та важливим інструментом розвитку мислення учнів. Вони не лише допомагають краще зрозуміти минуле, а й формують навички, необхідні для роботи з інформацією в сучасному світі.

Особливої ваги це набуває сьогодні, коли українське суспільство знову переживає складні історичні події та змушене боротися за свою незалежність і право на власне майбутнє. Саме в такі моменти стає зрозуміло, що історія – це не щось далеке чи відірване від сучасності. Вона постійно нагадує про себе через події, які змушують людей переосмислювати минуле, робити висновки та вчитися на помилках попередніх поколінь. Через історичні джерела учні можуть краще зрозуміти, якою ціною виборювалася свобода, чому важливо зберігати історичну пам'ять та наскільки небезпечним є забуття власної історії.

Тому робота з історичними джерелами має не лише навчальне, а й глибоке виховне значення. Вона допомагає формувати повагу до минулого свого народу, усвідомлення цінності людського життя, свободи та відповідальності за

майбутнє. Історія вчить не лише пам'ятати події, а й розуміти, до чого можуть призвести байдужість, викривлення фактів або невміння робити висновки з минулого.

У зв'язку з цим, перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням методів використання історичних джерел у навчанні, розширенням доступу до сучасних ресурсів та впровадженням нових підходів до організації навчального процесу. Це дозволить підвищити ефективність вивчення історії та зробити її більш цікавою, зрозумілою та ближчою для учнів, сприяючи формуванню не лише знань, а й свідомого ставлення до історичного минулого свого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Нормативно–правові акти:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. С. 141. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
2. Про освіту : Закон України Про освіту від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. С. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
3. Державний стандарт базової середньої освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.04.2026)

Монографії, наукові та науково–популярні статті, матеріали конференцій:

4. Звонарьова Л. В. Використання історичних фактів за допомогою візуалізації / Українські студії в європейському контексті: зб. наук. пр. 2024. № 9. С.124–131.
5. Коптев О. Війна в Україні як каталізатор нової хвилі конфліктів по всьому світу / Збірник матеріалів ІХ Міжнародної наукової конференції Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 2025. С.104–106.
6. Мацейків Т. І. Реалізація принципу виховуючого навчання в підручнику з історії України (9 клас). *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 49. С.102–105.
7. Мороз І. В. Історичні джерела в шкільному підручнику історії: критерії відбору та прийоми роботи / Міжнародна науково–практична конференція «Проблеми сучасного підручника». 2023. С.244–246.

8. Москалюк М. М., Ленъ А. В. Цифрові технології та їх роль у вивченні історії / Електронне наукове фахове видання «відкрите освітнє е–середовище сучасного університету». 2025. С.92–102.

9. Ткаченко Т., Соловійова Т., Ткаченко О. Історичні джерела як засіб формування дослідницьких компетентностей учнів та студентів при вивченні курсів з історії та громадянської освіти. *Український літопис*. 2025. №5. С. 109–117.

Навчальні посібники:

10. Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Тернопіль: Вид–во «Астон». 2017. 296 с.

11. Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Київ: «Література ЛТД». 2022. 258 с.

12. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Харків: Вид–во «Ранок». 2017. 288 с.

13. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / Харків: Видавництво «Ранок». 2022. 214 с.

14. Левітас Ф. Л. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Київ: Видавничий дім «Освіта». 2017. 268 с.

15. Лях С. Р. Методологія історії: класика і практика: навчальний посібник. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». 2021. 130 с.

16. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії / Навчальний посібник. Миколаїв: Вид–во ЧНУ ім. Петра Могили. 2017. 208 с.

17. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Тернопіль: Видавництво «Навчальна книга – Богдан». 2017. 272 с.

18. Сорочинська Н. М. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Тернопіль: Видавництво «Навчальна книга – Богдан». 2022. 271 с.

19. Струкевич О. В. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Київ: Грамота. 2017. 240 с.
20. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Київ: Вид-во «Генеза». 2017. 384 с.
21. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Київ: Видавництво «Генеза». 2009. 98 с.
22. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. Закладів. Київ: Видавництво «Генеза». 2004. 415 с.
23. Щупак І. Я. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / УОВЦ «Оріон». 2021. 372 с.

Публіцистичні статті, довідкова література:

24. Бантиш–Каменський Д. «Історія Малої Росії»: URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000779> (дата звернення: 23.01.2026)
25. «Історія України за 5 хвилин» – ТНМК створили анімацію URL: <https://osvitoria.media/news/stvoryly-animatsiyu-istoriya-ukrayiny-za-5-hvylyn-minkult-i-tnmk/> (дата звернення: 14.03.2026)
26. Козацтво після ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини – 9 клас URL: https://vukhamy.vchysia.org.ua/history_of_ukraine/kozatstvo-pislia-likvidatsii-zaporozkoi-sichi-ta-hetmanshchyny-9-klas/ (дата звернення: 17.03.2026)
27. Кониський Г. «Історія русів» : URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1745/file.pdf> (дата звернення: 27.01.2026)
28. Маркович Я. «Записки про Малоросію, її мешканців і твори»: URL: <https://odnb.odessa.ua/rarities/item/49?lang=uk#view> (дата звернення: 27.01.2026)
29. Піддубний Г. Буковина – її минуле й сучасне URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/76/Г._Піддубний._Буковина_її_минуле_й_сучасне._1928.pdf (дата звернення: 28.04.2026)
30. Рігельман О. «Літописні розповіді про Малоросію»: URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000897> (дата звернення: 27.01.2026)
31. Розвиток українського національного руху в Наддніпрянській Україні: URL: <https://geomap.com.ua/uk-uh9/1034.html> (дата звернення: 26.01.2026)

32. Рубан В. «Короткий літопис Малоросії»: URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000707> (дата звернення: 26.01.2026)
33. Туманський Ф. «Топографічний опис Гетьманщини»: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Туманський_Федір_Осипович (дата звернення: 26.01.2026)
34. Український стартап створив застосунок для 3D–реконструкції історичних пам’яток URL: <https://www.village.com.ua/village/business/news/333859-ukrayinskiy-startap-stvoriv-zastosunok-dlya-3d-rekonstruktsiyi-istorichnih-pam-yatok> (дата звернення: 24.03.2026)
35. Федосов І. А. Історія ССРСР: підручник для 9 класу середньої школи URL: <https://retrokniga.com/obshhestvennye-i-gumanitarnye-nauki/history/fedosov-i-a-istoriya-sssr-uchebnik-dlya-9-klasa-srednej-shkoly> (дата звернення: 24.03.2026)
36. Хмара Л. Б. Атлас. 9 клас. Історія України URL: https://znayshov.com/Books/Details/istoriia_ukrainy/9klas/atlas_9_istoriia_ukrainy/1839 (дата звернення: 26.04.2026)
37. Яременко М. Курс «Історія Гетьманщини» та його тематичне наповнення: URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9428c25c-812a-47c7-956c-959a749debe9/content> (дата звернення: 27.01.2026)
38. Ярошенко О. В. Використання історичних джерел як основа для формування критичного мислення URL: <https://vseosvita.ua/library/vykorystannia-istorychnykh-dzherel-iak-osnova-dlia-formuvannia-krytychnoho-myslennia-1105914.html> (дата звернення: 27.04.2026)

ДОДАТКИ

Додаток А

План – конспект уроку з предмету «Історія України» Розробка автора

Урок 17

Дата 14.05.2026р.

9 клас

Тема: Український національний рух наприкінці 50-х — у 60-х рр. XIX ст.

Мета:

навчальна:

- охарактеризувати діяльність Київської «Української громади» та інших громад у 1861–1863 рр. / *інформаційно-логічна*
- з'ясувати причини, перебіг і наслідки Польського повстання 1863–1864 рр. для українських земель / *логічно-інформаційна*
- розкрити зміст Валуєвського циркуляра та визначити його вплив на розвиток українського національного руху / *аксіологічна, інформаційна*

розвивальна:

- розвивати вміння аналізувати історичні факти, події та явища, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки / *аксіологічна, інформаційна*
- формувати навички роботи з історичними джерелами, уміння визначати позицію автора документа та робити висновки / *логічна, аксіологічна*

- розвивати критичне мислення через проблемні питання, вправи «Мікрофон», «Історик-дослідник»/*інформаційна, логічна*
- удосконалювати вміння аргументовано висловлювати власну думку та брати участь в обговоренні історичних проблем / *мовленнєва, соціальна*;
- закріпити знання учнів шляхом виконання усних, письмових та творчих завдань / *логічна, інформаційна, творча*

виховна:

- виховувати повагу до діячів українського національного руху другої половини XIX ст. та їхнього внеску в розвиток української культури й освіти/ *аксіологічна*
- формувати усвідомлення цінності української мови як важливого чинника збереження національної ідентичності / *соціальна, аксіологічна, громадянська*
- виховувати інтерес до історичного минулого України та її культурної спадщини / *аксіологічна, громадянська*
- виховувати розуміння негативних наслідків політики національного гноблення та заборони рідної мови / *аксіологічна, соціальна*
- формувати комунікативну компетентність через дискусії, вправи «Мікрофон» / *мовленнєва*
- розвивати толерантність до різних поглядів і вміння аргументовано відстоювати власну думку під час обговорення історичних подій / *мовленнєва, соціальна*
- виховувати вміння співпрацювати, слухати співрозмовника та працювати в колективі під час виконання навчальних завдань / *соціальна, мовленнєва*

- формувати громадянську позицію через усвідомлення значення діяльності громадянців у розвитку українського суспільства / *соціальна, аксіологічна*

Тип уроку: комбінований

Обладнання: підручник Історія України. 9 клас. Гісем, Мартинюк, мультимедійна презентація, історичні документи (уривок із Валуєвського циркуляра 1863 р., матеріали журналу «Основа»), портрети діячів громадського руху, картки для аналізу історичних джерел.

План уроку

1. Київська «Українська громада». Діяльність громад у 1861—1863 рр.
2. Польське повстання 1863—1864 рр.
3. Валуєвський циркуляр та його наслідки.

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1 хв	І.Організаційний	Вітання і перевірка відсутніх учнів. Створення сприятливої атмосфери уроку та формування позитивного емоційного налаштування на навчання. 		

5 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Письмово: - Чому український рух спочатку мав культурницький характер, а не політичний?(Дем'янчук) - Чому влада переслідувала діячів українського руху?(Павлів) - Як лібералізація суспільного життя вплинула на розвиток українського руху?(Раїн)	Логічна Аксіологічна Просторова Творча
2 хв	III. Мотиваційний Етап		Метод «Асоціативне дерево» - Яке слово ви помітили першим? (Миронюк) - Чому саме це слово привернуло вашу увагу? (Трак) - Як усі ці поняття пов'язані між собою?(Гасюк)	Логічна Аксіологічна Творча

2 хв	IV. Актуалізаційний етап		- Яку епоху ми вивчаємо? (Гайко) - Які характерні риси цієї епохи? (Вівчаренко)	<i>Хронологічна</i> <i>Логічна</i>
25 хв	V.Етап вивчення нового матеріалу	1. Початок відродження українського руху був пов'язаний зі смертю Т. Шевченка у 1861 р. Його похорон став поштовхом до українських маніфестацій. Могила Т. Шевченка в Каневі стала місцем паломництва українських патріотів. У 1861 р. у Києві була створена «Українська громада». До неї входили викладачі, студенти та колишні хлопомани: П. Чубинський, М. Драгоманов, В. Антонович та інші. 	-Хто входив до складу Київської громади?(Семенюк) - Хто був одним із провідників громадівського руху?(Зобків) - Чому смерть Т. Шевченка стала важливою подією для українського руху?(Маланюк)	<i>Інформаційна</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційна</i> <i>Аксіологічна</i> <i>Логічна</i>

		Діяльність громади була культурно-освітньою: • відкриття недільних шкіл; • створення бібліотек; • видання українських підручників; • поширення української літератури. Громадівці прагнули поширювати освіту рідною мовою. Одним із лідерів громади був Володимир Антонович. Подібні громади виникли в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах. Влада підозріло ставилася до діяльності громад і вбачала в ній загрозу для імперії. Жандармський рапорт про діяльність «Української громади» (1861 р.) У Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників... Так, у Київському університеті виникло товариство малоросів під назвою «Українська громада». Це молоді та пристрасні вільнодумці, які докладають усіх зусиль для здійснення пестованої ними думки про свободу Малоросії та прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти й поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії та принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії. Із цією метою, наскільки відомо, видається малоросійський журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України та існує в Київському університеті щоденна народна школа, і з цією ж метою виїжджають молоді люди до різних місць Малоросії та України.	- Як діяльність громад сприяла формуванню української національної свідомості?(Біднік) - Чи можна вважати діяльність громад початком масового українського національного руху? Обґрунтуйте свою думку(Мочернюк) Завдання «Історик-дослідник» (Всі) Діяльність громади Навчання народу грамоті Видання журналу «Основа» Як її оцінювала влада?	<i>Логічна</i> <i>Громадянська</i> <i>Логічна</i> <i>Громадянська</i> <i>Аксіологічна</i> <i>Інформаційна</i> <i>Логічна</i>
--	--	--	---	---

2.

Герб польського повстання

У 1863—1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події останнього в XIX ст. польського національно-визвольного повстання. Його головною метою проголошувалося здобуття національної незалежності Польщі та проведення реформ. Більшість керівників повстання виступала за відновлення Польщі в кордонах 1772 р., тобто до поділів Речі Посполитої. Стосовно соціальних реформ ясності також не було.

Народна школа

Поширення української історії

«Мікрофон»:

1. Якою була головна мета Польського повстання 1863–1864 рр.? (Третяк)
2. Чому Правобережна Україна мала важливе значення для повстанців? (Харченко)
3. Чому українські селяни не підтримали польське повстання? (Дереш)
4. Як ви вважаєте, чи могли поляки залучити більше українців на свій бік? За яких умов? (Дем'янчук)

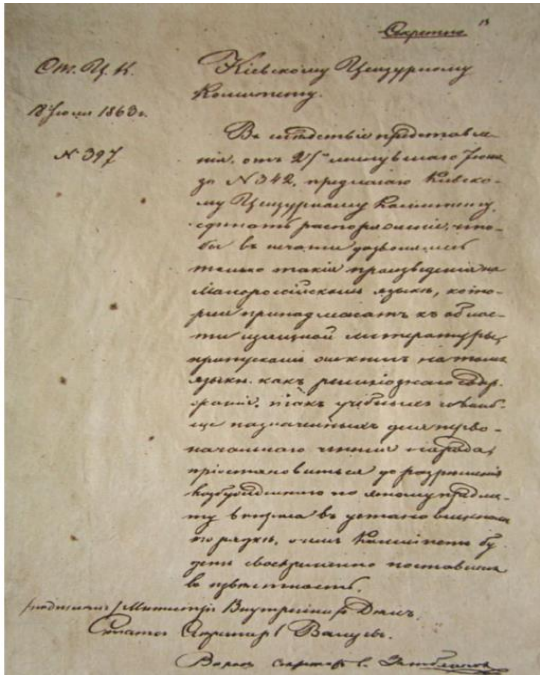
Логічна

Інформаційна

Мовленсва

	Невизначеність, зрештою, мала негативні наслідки: українські селяни та діячі українського руху не підтримали повстання. Готуючи повстання, його керівники велику увагу приділяли Правобережній Україні. Тут проживала значна частина польського населення (485 тис. осіб, або 9,2 %). Заворушення на українських землях мало відволікти сили царських військ від виступу на власне польській території. Повстання, що почалося в ніч на 23 січня 1863 р. у Польщі, швидко перекинулося на землі Литви, Білорусії та Правобережної України. На бік повсталих перейшли незначна частина солдатів і офіцерів російської армії та діячів таємної російської революційної організації «Земля і воля». У Правобережній Україні діяло близько 20 партизанських загонів, що склалися переважно з представників польської шляхти.	5. Що стало однією з причин поразки повстання? (Павлів) 6. Як події повстання вплинули на ставлення російської влади до українського руху?(Романюк)	
		- Чому російська влада змінила своє ставлення до українського руху в 1862 р.? (Градова) - Хто з українських діячів зазнав переслідувань і заслання? (Дзалба)	<i>Інформаційна</i> <i>Аксіологічна</i>

		Усі спроби повсталих залучити на свій бік українських селян успіху не мали. Селяни подекуди навіть допомагали російським військам. Українців, що взяли активну участь у повстанні, було лише 500 осіб. Незважаючи на героїчний опір учасників, цей виступ у 1864 р. було придушено. Хоча під час повстання більшість українців засвідчили свою прихильність до царського режиму, це не врятувало український рух від наступних переслідувань. 3. Спочатку російська влада не вбачала загрози в українському русі. У 1862 р. почалися переслідування громадянців: • арешти; • заслання діячів; • закриття недільних шкіл; • припинення видання журналу «Основа».	- Які українські видання були закриті? (Клим'юк) - Коли було закрито недільні школи?(Романишин)	<i>Інформаційна</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційна</i>
--	--	---	---	---

		Владу непокоїло поширення української мови та національної свідомості. Для розслідування «українського сепаратизму» було направлено М. Мезенцева. 20 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав Валуєвський циркуляр. 		
8хв	VI. Систематизація Знань	"Робота з історичним джерелом"	Хто є автором документа? Яка мета його створення? Яке ставлення влади до української мови	Логічна Аксіологічна

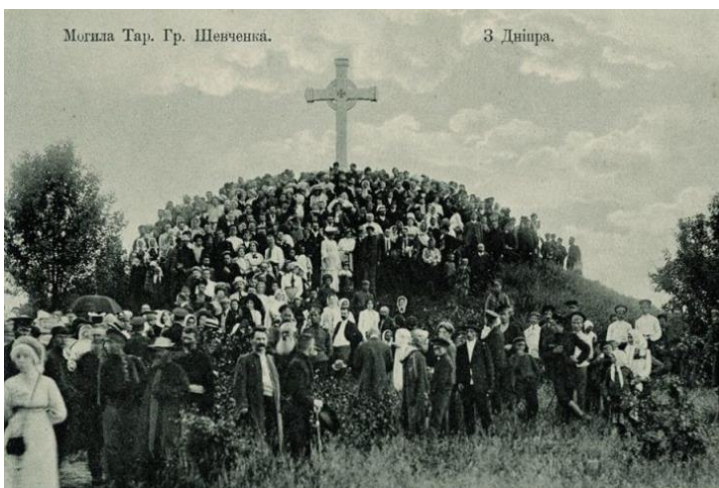
Із Валуєвського циркуляра (1863 р.)

Навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноноруською мовою, і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено: саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі.

Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова.

Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити...

відображене в документі?

Чому цей документ можна вважати доказом русифікаційної політики?

Що можна дізнатися з цього джерела?

Які історичні події або явища воно ілюструє?

Чому це джерело є важливим для історика?

Творча

Інформаційна

Логічна

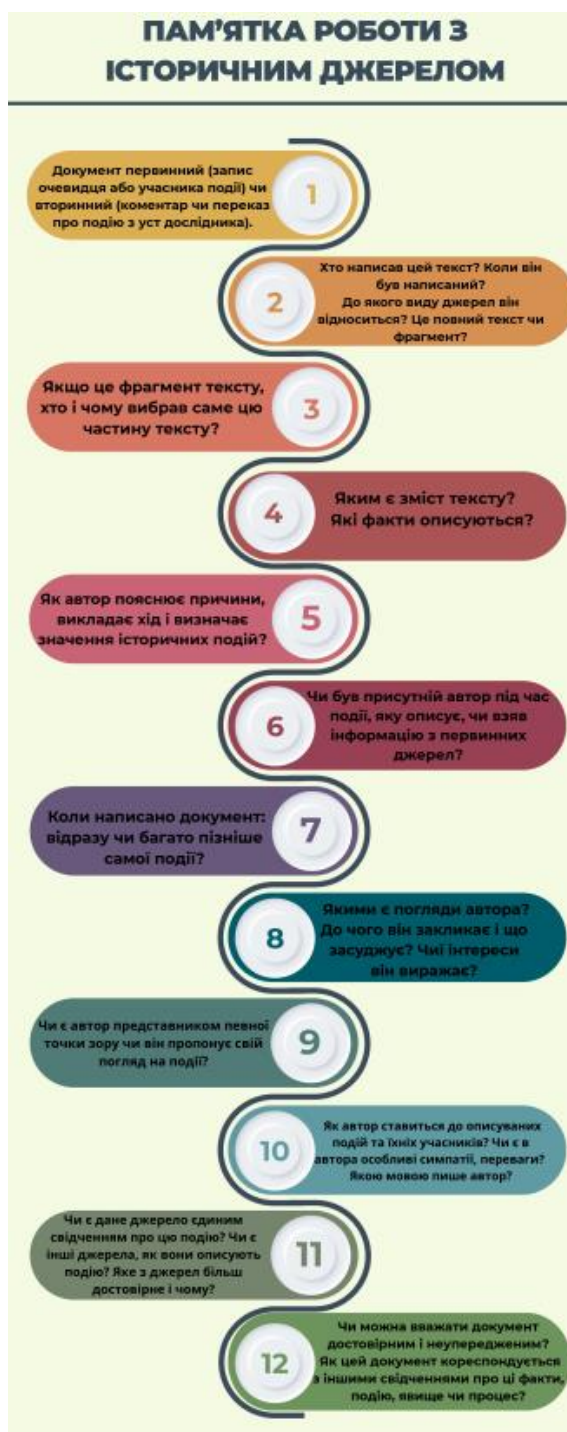
Інформаційна

Аксіологічна

2 хв	VII. Висновки	- У 1861–1863 рр. український національний рух активізувався завдяки діяльності громад. - Найвпливовішою стала Київська «Українська громада», яка займалася культурно-освітньою та просвітницькою діяльністю. - Громадівці відкривали недільні школи, видавали підручники та популяризували українську мову й культуру. - Російська влада почала розглядати український рух як загрозу для цілісності імперії. - У 1863 р. було видано Валуєвський циркуляр, який обмежив використання української мови в освіті, науці та релігійній сфері. - Внаслідок репресій діяльність громад була припинена, але український рух не зник і продовжив розвиватися в наукових та		
------	------------------	--	--	--

		культурно-просвітницьких організаціях. - Незважаючи на утиски, громадівці зберегли ідею національного відродження та підготували підґрунтя для подальшого розвитку українського руху.		
1 хв	VIII. Домашнє Завдання		- (Творче) Уявіть себе членом Київської громади. Напишіть коротке звернення (5–7 речень) до української молоді із закликом вивчати рідну мову та культуру. - Створіть схему: Український рух у 1860-хрр. Центр: Український національний рух Гілки: Громади , Хлопомани Журнал «Основа» , Польське повстання , Валуєвський циркуляр.	<i>Логічна</i> <i>Аксіологічна</i> <i>Просторова</i> <i>Мовленнєва</i> <i>Творча</i>

Пам'ятка роботи з історичним джерелом.

Джерело: Розробка автора. URL: https://www.canva.com/design/DAGoj6e-Dig/_xMko6C8-NLv00VyqSwrDQ/edit (дата звернення: 28.05.2026)